

ΤΟ 'ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΝ' ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΑΜΜΩΝΙΟ ΤΟΥ ΕΡΜΕΙΑ^(*)

Κώστας Ν. Πετρόπουλος

Το 'ένδεχόμενον' εντάχθηκε στον φιλοσοφικό λόγο από τον Αριστοτέλη.¹ Μέσω του τυπικού ορισμού του μάλιστα, από τον ίδιο, στα *Αναλυτικά πρότερα* (Α.13),² έχουν συναφθεί με αυτό εννοιολογικά και το 'ἀναγκαῖον' και το 'ἀδύνατον', είτε ως απλά επακόλουθιά του είτε ως δύο αντίθετες οριακές εκφάνσεις του. Μαζί του άλλωστε συνδέθηκαν πιο πριν, στο ίδιο έργο (Α.3), ως 'τόποι' μιας γενικότερης θεματικής συνάφειας ή ως βαθμίδες μιας ανιχνευόμενης κλίμακας, τόσο 'το ἀναγκαῖον καὶ μὴ ἀναγκαῖον καὶ τὸ δυνατόν',³ όσο και τα 'ἀπὸ τύχης' ή 'ὁπότερ<α> ἔτυχεν'. Ευρύτερα ακόμα, όπως τα 'ένδεχόμενα', βλέπουμε να συνανήκουν σε όμοιο κύκλο και όλα όσα ή γίνονται ή υπάρχουν 'κατὰ συμβεβηκός', για τα οποία –ήδη στα *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Ε.2-3)– ο Αριστοτέλης διεύρυνε την οντολογική του θεωρία των *αἰτίων* με μία ακόμα αιτιακή αρχή, την 'κατὰ συμβεβηκός', έκρινε μάλιστα τη συμπαρατάξή της με την ομάδα των *αἰτίων ἀναγκαῖα*: 'ἀνάγκη εἶναι τὸ κατὰ συμβεβηκός ὄν' (Μ.τ.Φ. Ε.2, 1027a10).⁴

Αλληλένδετα λοιπόν με το 'ένδεχόμενον' όλα τα στοιχεία αυτά, διεσπαρμένα σε διάφορα κείμενα, σημειοδοτούν ένα πρόβλημα που ο **Αριστοτέλης** έμμεσα το έχει διερευνήσει, όταν με σύνθεση πιο συγκροτημένη το *πραγματεύεται* πια σε ένα έργο του ώριμο, όπως η πραγματεία *Περὶ ἑρμηνείας*.⁵

Με ανάλογη ευρύτητα φαίνεται ότι αντίκρισε το 'ένδεχόμενον' –και το διερευνά ως κέντρο προβλήματος επίσης– ο Αλεξανδρινός νεοπλατωνικός φιλόσοφος και αριστοτελικός «υπομνηματιστής» τού 5^{ου} προς τον 6^ο αιώνα (435/445–517/526) **Αμμώνιος, του Ερμεία** και της Αιδεσίας,⁶ που δύο μεγάλα τμήματα από το 'Υπόμνημά του *Εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλους*⁷ είναι αφιερωμένα σε μια διεξοδική και ακριβολογημένη ερμηνευτική επεξεργασία αυτού του προβλήματος.

Και ίσως εδώ, με αφορμή την έκφραση «το πρόβλημα του ενδεχομένου», που κάποιοι τη χρησιμοποιούν, θα πρέπει να σημειωθεί ότι, κυριολεκτικά, **το** πρόβλημα είναι άλλο, όχι το 'ένδεχόμενον'. Το 'ένδεχόμενον' είναι αυτό που προτείνεται, στο *Περὶ ἑρμηνείας* τού Αριστοτέλη, κατά την *αναζήτηση λύσης* κάποιου προβλήματος και μας ενδιαφέρει να διαγνώσουμε τη φύση αυτού του προβλήματος και τα επακόλουθα της λύσης του στον χώρο αρχικά τῆς Λογικῆς. Για τον Αμμώνιο το 'ένδεχόμενον' είναι κόμβος θεωρητικών απόψεων ή θέσεων και ζητημάτων ευρύτερου

(*) Παραλλαγή σχετικά συνεπτυγμένη αυτού του κειμένου αποτέλεσε το κείμενο Ανακοίνωσης στο Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Φιλοσοφίας τῆς Ακαδημίας Αθηνών, – Σεμινάριο της 1^{ης} Ιουνίου 2011. (Εκφράσεις και όροι από τη διεθνή γραμματεία δίνονται στα λατινικά και κατά κανόνα στα αγγλικά.)

1. Για την ανάδυση του όρου από τη φυσική χρήση της γλώσσας θα γίνει λόγος στο μέρος ΙΙΙ αυτής τῆς μελέτης, κεφ. Β, παράγρ. β2.

2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Αναλ. Πρότερα* (Α.13) 32a17-20: 'λέγω δ' ἐνδέχεσθαι καὶ τὸ ἐνδεχόμενον, οὐ μὴ ὄντος ἀναγκαῖου τεθέντος δ' ὑπάρχειν, οὐδὲν ἔσται διὰ τοῦτο ἀδύνατον'.

3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Αναλ. Πρότερα* (Α.3) 25a37-40: 'ἐπειδὴ πολλαχῶς λέγεται τὸ ἐνδέχεσθαι –καὶ γὰρ τὸ ἀναγκαῖον καὶ τὸ μὴ ἀναγκαῖον καὶ τὸ δυνατόν ἐνδέχεσθαι λέγομεν– ...'.

4. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Ε.2-3) 1026a33-1027b14. Βλ. και άλλα κείμενα, όπου υπάρχουν αναφορές στο τι σημαίνουν τα 'ἐνδέχεται', 'ἐνδεχόμενος' (-μένη, -μενον, -μενα) κτλ. ή γίνεται λεκτική χρήση τους: –*Μετὰ τὰ Φυσικά* (Δ.5), (Ε.4), (Θ). –*Φυσικά* (Β.4, 5, 6). –*Αναλυτικά Πρότερα* (Α.3) 8-22. –*Κατηγορίαι* 7, 8, 10, 11. –*Περὶ ἑρμηνείας* 5, 6, 7, 9.10, 12-13, 14. – Η συνάφεια τῆς 'κατὰ συμβεβηκός' αρχῆς με το 'ένδεχόμενον' καταφαίνεται και στις εξειδικεύσεις τῆς: 'ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ', 'ὁπότερον ἔτυχεν' και άλλες, που θα τις συναντήσουμε επίσης στο *Περὶ ἑρμηνείας* 9 (18b5-6 κε.), εκεί που άρχισαν ακριβῶς να εξελίσσονται σε διαβαθμίσεις τού 'ένδεχομένου'.

5. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Περὶ ἑρμηνείας*, κεφάλαιο 9.18a28-19b4 και κεφάλαια 12-13, 21a34-23a26.

6. Ο Αμμώνιος του Ερμεία και τῆς Αιδεσίας (από το 475π) δίδαξε στη σχολή τού Ωραπόλλωνα, στην έδρα φιλοσοφίας, που παλιότερα κατείχε ο πατέρας του, στην Αλεξάνδρεια.

7. Βλ. *Commentaria in Aristotelem Graeca*, vol. IV.v, Berlin (Busse) 1897, σελ. 128.21-155.8 (σχολιασμός τού κεφ. 9 τού *Περὶ ἑρμηνείας*) και σελ. 214.1-251.8 (σχολιασμός των κεφ. 12-13).

ορίζοντα και το ονομάζει 'θεώρημα'.⁸ Θα μπορούσαμε να το λέμε και 'ἀξίωμα' ή, πιο αυστηρά, να το αναγνωρίσουμε ως 'ἀίτημα' και θα δούμε κάποια στιγμή γιατί.

Ο Αμμώνιος ουσιαστικά μάς εισάγει με το 'Υπόμνημά του σε ένα διευρυμένο κύκλο θεμάτων και θέσεων και παρέχει μια πολύπλευρη διαπραγμάτευσή τους με κέντρο το 'ένδεχομενον' και με συνεπή αναφορά στην υπομνηματιζόμενη πραγματεία τού Αριστοτέλη *Περὶ ἑρμηνείας*. Η συνδυασμένη αυτή πορεία επιτρέπει και σε μας να αναφερόμαστε εφεξής ερευνητικά σε αντίστοιχες θεωρητικές θέσεις των δύο έργων και να συνεξετάζουμε τα συναφή με αυτές θέματα υπό μία ενδοτική ένδειξη, όπως: **το θέμα τού 'ένδεχομένου'** (ή ακόμα, **η θέση/η άποψη/η θεωρία** τού ενδεχομένου). Σ' αυτό το πλαίσιο θα επιχειρηθεί εδώ μια ερμηνευτική παρουσίαση μέρους τού αριστοτελικού κειμένου υποβοηθούμενη από τον σχολιασμό τού Αμμωνίου, όπου το 'ένδεχομενον', ενώ λειτουργεί ως διευρυμένη *ΛΟΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ*, προβάλλει επίσης και ως εξέχον, ολικής εμβέλειας, συστατικό τού αριστοτελικού τρόπου τού φιλοσοφείν.

* * *

Διατρέχει και τα δύο έργα —*υπόμνημα* (του Αμμωνίου) και *υπομνηματιζόμενο* (του Αριστοτέλη)— μια ένταση, θα λέγαμε, δραματική. Από τη λογική λειτουργία των *κατηγορικών* βασικά προτάσεων στα πλαίσια των *ἀρχῶν τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου*, που είναι ακριβώς το κύριο θέμα τους, η μετάβαση στο θέμα τού 'ένδεχομένου' δεν γίνεται ψυχρά, σαν μια πρόβαση σε επόμενο κεφάλαιο. Πιο πολύ μοιάζει με σκηνική περιπέτεια, τροπή από το κανονικό σε κάτι έξω από το κανονικό ή από το συνηθισμένο: Γιατί αληθινό άλμα υπήρξε βέβαια, και ακόμα ως καινοτομία σπουδάζεται, η προώθηση της Λογικής στον χώρο των 'μετὰ τρόπον' ή *τροπικῶν* αποφάνσεων (*modal sentences*), που επήλθε, όπως θα δούμε, με την εισδοχή τού 'ένδεχομένου' στο *Περὶ ἑρμηνείας* αρχικά και την περαιτέρω ανάπτυξή του στα *Ἀναλυτικά πρότερα* του Αριστοτέλη.

Ι. ΕΝΤΑΞΗ ΤΟΥ 'ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ' ΣΤΗ ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΡΓΩΝ

Το θέμα τού 'ένδεχομένου' και μιας ομάδας ὀρων συναφών με αυτό αναφέρεται μέσα από τις θεωρητικές αναζητήσεις για τον προσδιορισμό των θεμελιακών *ἀρχῶν* που διέπουν το *αποφαντικό είδος λόγου*, κατ' εξοχήν λειτουργικό εφόδιο έκφρασης για τη φιλοσοφία και τις επιστήμες. Η πραγματεία τού Αριστοτέλη *Περὶ ἑρμηνείας* είναι αφιερωμένη ολοκληρωτικά σ' αυτές τις αναζητήσεις. Είναι έργο, όπου ένα *σύστημα ἀρχῶν τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου* συγκροτείται σε ἄρτια δομή σταδιακά. Σύμμετρες δυσχέρειες και ελάσσονα προβλήματα κατά την πορεία διευθετούνται με ιδιάζοντες χειρισμούς, που η ευστοχία τους ελέγχεται μεθοδικά. Μείζον πρόβλημα είναι αυτό που έρχεται στο φως τελευταία και παρουσιάζεται καταλυτικό. Δεν υπόκειται αυτό σε παρόμοιους είδους ρυθμιστικές διευθετήσεις. Με την πρόσκρουση πάνω σ' αυτό φάνηκε να απειλείται κλονισμός ως το επίπεδο των *ἀρχῶν* τού συστήματος. Εδώ η θεωρία τού 'ένδεχομένου' πρόβαλε πειστικά την αλήθεια της. Και για το έργο, το σημείο καμπής, όπου η κατάσταση αναστρέφεται δραστικά, είναι όταν η αναζήτηση προχωρεί οριστικά προς την κατακύρωση της θέσης τού 'ένδεχομένου'. Μετά από αυτό η εύρυθμη λειτουργία των *ἀρχῶν* αποκαθίσταται και νέες δυνατότητες εφαρμογής διανοίγονται για το σύστημα του *αποφαντικού λόγου*, ήδη από τότε, στο ευρύ πεδίο τής *τροπικότητας* (*modality*).¹⁰ Γι' αυτόν το λόγο θα ήταν εύστοχος και ο χαρακτηρισμός τού *ένδεχομένου* ως «*αιτήματος*»: επειδή μπορούμε να θεωρήσουμε ότι μοιάζει με την αποδοχή τής μιας ή της άλλης τροποποιημένης διατύπωσης τού γεωμετρικού *αιτήματος* των παραλλήλων, που εισάγει το ένα από τα ΜΗ ΕΥΚΛΕΙΔΕΙΑ συστήματα γεωμετρίας ή το άλλο.

Για να γίνει κατανοητή η ακριβής φύση τού προβλήματος και να εκτιμηθεί η σημασία τής υπέρβασής του, ας δούμε και από πιο κοντά αυτή τη διαδρομή.

8. Βλ. *Υπόμνημα*, σελ. 130.27, 130.36, 131.4, 131.11, 131.20 κτλ.

9 Βλ. KNEALE [1971], σελ. 82, 83 και σημ. 1. —Κατά τον ACKRILL [1963] 1971, σελ. 149 (ΣΧΟΛΙΟ στο κεφ. 12): 'Aristotle's more developed treatment of modal logic, including modal syllogisms, is in *Prior Analytics* 1.3 and 1.8-22; and his fullest general discussion of possibility and potentiality is in *Metaphysics* Θ'. — Ωστόσο η συστηματική θεωρία τής *τροπικής λογικής* (modal logic) θεμελιώνεται στην *Περὶ ἑρμηνείας* πραγματεία και ειδικά στο κεφ. 9 (18a28-19b4).

10. BOCHENSKI [1968], σελ. 55 κε. — KNEALE [1971], σελ. 81 κε.

Α. Οι αρχές τού συστήματος του αποφαντικού λόγου.

Πρώτα από όλα, λοιπόν, ποιες αρχές διαπιστώνεται ότι διέπουν το σύστημα του αποφαντικού λόγου. Ο Αριστοτέλης στο *Περί ἑρμηνείας* ἔργο του, ἤδη από το τέλος τού κεφαλαίου **6**, πολύ πριν μας εκθέσει το πρόβλημα,¹¹ ἔχει αναγνωρίσει την πλήρη και γενική ισχύ τῆς *ἀρχῆς τῆς ἀντιφάσεως* (**6.17a32-35**):

ῥωστε δῆλον ὅτι πάση καταφάσει ἐστὶν ἀπόφασις ἀντικειμένη καὶ πάση ἀποφάσει κατάφασις. καὶ ἔστω ἀντίφασις τοῦτο, κατάφασις καὶ ἀπόφασις αἱ ἀντικείμεναι λέγω δὲ ἀντικείμεναι τὴν τοῦ αὐτοῦ κατὰ τοῦ αὐτοῦ.

Και ο Αμμώνιος εισάγει ως παράθεμα στο Ὑπόμνημά του αὐτό το χωρίο από την κατακλείδα τού κεφαλαίου **6** και παρατηρεῖ (σελ. 81.13-16):

Βούλεται μὲν διὰ τούτων [ο Αριστοτέλης] παραδοῦναι τὸν ΟΡΙΣΜΟΝ τῆς ἀντιφάσεως / καὶ εἰπεῖν ὅτι ἐστὶ μάχη καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως διαιρουσῶν αἰεὶ τὸ / τε ἀληθές καὶ τὸ ψεῦδος, ὥστε τῆς ἐτέρας αὐτῶν ψευδομένης ἀληθεύειν / τὴν ἐτέραν καὶ ἔμπαλιν'.

Βέβαια, η αρχὴ τῆς ἀντίφασης εκφράζεται από τον Αριστοτέλη και στα *Μετὰ τὰ Φυσικά* (**Γ.3**), αν και με διαφορετικές διατυπώσεις, ὅπως (**1005b28-29**):¹²

ἔναντία δ' ἐστὶ δόξα δόξης ἢ τῆς ἀντιφάσεως' (1)

ἢ και, πιο πριν, ως αρχὴ καθολικοῦ κύρους (**1005b19-20**):

τὸ γὰρ αὐτὸ ἅμα ὑπάρχειν τε καὶ μὴ ὑπάρχειν ἀδύνατον τῷ αὐτῷ καὶ κατὰ τὸ αὐτό', (2)

ὅπου και υπερυψώνεται η αρχὴ αὐτὴ γενικὰ (**1005b11-14**): ως βεβαιωτάτη πασῶν, γνωριμωτάτη και ἀνυπόθετος· ενώ ακριβῶς το ὅτι αὕτη δὴ πασῶν ἐστὶ βεβαιωτάτη τῶν ἀρχῶν' (**1005b22-23**) αποτελεί κατὰ τον Αριστοτέλη το στοιχείο ειδικὰ ἐκεῖνο (**1005b32-34**):

διὸ πάντες οἱ ἀποδεικνύντες εἰς ταύτην ἀνάγουσιν ἐσχάτην δόξαν· φύσει γὰρ ἀρχὴ καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματῶν αὕτη πάντων', ΔΗΛΑΔΗ:

χάρη στο οποίο ὅλοι οι διδάσκαλοι της αποδεικτικῆς γνώσης¹³ τις αλυσιωτές αναγωγές τους ὡς αὕτη την παραδοχή τις τερματίζουν· γιατί τέτοια εἶναι η φύση της, αὕτη η ἴδια να αποτελεί αρχὴ και των ἄλλων αξιωματικῶν αρχῶν, ὅλων ανεξαίρετα,

κάτι που ἔχει ἀρα θεμελιακὴ σημασία για τη θεωρία της γνώσης και, ἀσφαλῶς, για τη Λογική.¹⁴ Ἄλλο τόσο και ο Αμμώνιος, ὅταν προσδιορίζει ως κύριο θέμα τού *Περί ἑρμηνείας*, εὐλόγα και του Ὑπομνήματός του, το ἀποφαντικὸν εἶδος τοῦ λόγου', επιφέρει (σελ. 65.24-30):

οὐδὲν ἄλλο εἶδος τοῦ λόγου πολυπραγμονεῖν χρή παρὰ τὸ ἀποφαντικόν, ὃ μόνον προσήκει τῷ φιλοσόφῳ θεωρεῖν ὡς τὴν ἀπόδειξιν προσηληφὸς καὶ πρὸς τὴν κατάληψιν αὐτῆς ἀναγκαῖον, δι' ἧς μόνης γινώσκειν δυνατόν ἀκριβῶς τῶν ὄντων τὴν φύσιν'.¹⁵

Εἶναι σημαντικό, παρόλα αὐτά, ὅτι ο Αριστοτέλης στο *Περί ἑρμηνείας* ακριβῶς ἔργο του και τη λέξη «ἀντίφασις» καθιερώνει ως ὄρο τεχνικὸ και διατυπώνει ὁρισμὸ αυστηρὰ λογικὸ τού τι σημαίνει ο ὄρος ἀντίφασις', ὅπως και ο Αμμώνιος βεβαιώνει ἐλεγμένα (σελ. 83.3-6):

Ταύτην οὖν τὴν μάχην τῆς καταφάσεως πρὸς τὴν ἀπόφασιν ἀντίφασιν ὀνομάζειν ὁ Ἀριστοτέλης ἀξιοῖ, ὡς ἂν τῶν μορίων αὐτῆς τάναντία φασκόντων ἀλλήλοις κατὰ τὸ ἀληθές και

11. Αὐτό θα γίνε, ὅπως προεῖπαμε, στο κεφάλαιο 9. –Ὅλα τα κεφάλαια του ἔργου εἶναι 14.

12. Η θέση (1) διατυπώνεται ως *ἀρχὴ τῆς νόησης*; η (2) ως *οντολογικὴ ἀρχή* SEEL [2000a], 15.2.

13. Με την ἐνάρθη (ουσιαστικοποιημένη) μετοχή 'οἱ ἀποδεικνύντες' θα πρέπει να υποδηλώνονται οι μαθηματικοί – ὅπως *οἱ λέγοντες* εἶναι οι ρήτορες. Οι μαθηματικοί στα χρόνια τού Αριστοτέλη (νῦν) ἐνοποίησαν την ἐπιστήμη τους ἐφαρμόζοντας τὴν ἀποδεικτικὴ μέθοδο γενικευμένα και ὄχι, ὅπως πριν, για κάθε ειδικὸ ἀντικείμενο χωριστά. –Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Ἀναλυτικά ὕστερα* Α.5, 74a20 κε.: ὥσπερ ἐδείκνυτο ποτε χωρὶς, ... νῦν δὲ καθόλου δείκνυται· εὐλόγο ἀρα να θεωροῦνται αὐτοὶ κυρίως ἐκπρόσωποι της ἀποδεικτικῆς ἐπιστήμης', δηλ. τῆς αυστηρὰ αξιωματικοποιημένης γνώσης.

14. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετὰ τὰ Φυσικά* Γ.3, 1005b11-34. –Πβ. και *Μετὰ τὰ Φυσικά* Γ.6 1011b14-15 και Γ.7 1011b23-24. –Για την ἀποδεικτικὴ μέθοδο η ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης ἀναγορεύεται ἐτσι σε πρώτο και ἀρχικὸ από ὅλα τα αξιώματα, ἀξίωμα των ἀξιωματῶν. –Βλ. και SEEL [2000a], 15.

15. Ο ἀποφαντικὸς λόγος ἔχει ἐκ των προτέρων λάβει (*προ-εἰληφε*) ως ἀπαραίτητο μέσο κατάληψης της γνώσης τὴν ἀπόδειξη. Και στον φιλόσοφο λοιπὸν ἀρμόζει να μη καταγίνεται ἐξαντλητικά με κανένα ἄλλο εἶδος λόγου παρὰ μόνον με αὐτό που τού προσφέρει τὴν ἀποδεικτικὴ μέθοδο, το ἀπαραίτητο ἐφόδιο για τὴν κατανόηση της φύσης των ὄντων'.

τὸ ψεύδος, αὐτὸς τοῦνομα αὐτῇ τοῦτο τιθέμενος, ὡς δηλοῖ λέγων καὶ ἔστω τοῦτο ἀντίφασις.¹⁶

Άμεσα γίνεται φανερό και από το ίδιο το περιεχόμενο των δύο έργων ότι τόσο στην ανάπτυξη της θεωρίας τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου από τον Αριστοτέλη, όσο και στον υπομνηματισμό της από τον Αμμώνιο, λειτουργεί πρωταγωνιστικά η **ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως**· αυτή παρέχει τα κριτήρια για τον έλεγχο της **ἀλήθειας** ή του **ψεύδους** των προτάσεων και διέπει τις σχέσεις **λογικῆς ἀκολουθίας** μεταξύ τους, αλλά και τους **κανόνες των αποδείξεων** στηρίζει, ενώ καθορίζει ακόμα και την εγκυρότητα των συλλογισμών.

Και εννοούμε βέβαια ότι: σε όλες τις λειτουργίες τῆς Λογικῆς, μαζί με την αρχή τῆς ἀντίφασης –γνωστή και ως αρχή τῆς **μη** ἀντίφασης επίσης (*principle of <non> contradiction*,¹⁷ PNC)– έχουν ἀνάλογα προσδιορισμένη ισχύ και οι σύστοιχες με αυτήν αρχές ή, αλλιώς, άμεσα πορίσματα (*corollaries*) ή παραλλαγές της (*versions*): η αρχή τῆς **δισθενείας** (*principle of bivalence*, PBV) και η αρχή τοῦ **ἀποκλειόμενου τρίτου** [ή **μέσου**] (*principle of the excluded middle*, PEM).¹⁸

Όμως ο Αριστοτέλης, για να κάνει την εφαρμογή των αρχών και πρακτικά ασφαλή, χωρίς νέους θεωρητικούς ορισμούς, στο *Περὶ ἑρμηνείας* **8** (μετά από πρώτες νύξεις στο **7.17b37, 18a8-9**) εφοδίασε τον λόγο του με ένα συγκεκριμένο σχηματικό υπόδειγμα (**8.18a13-14**):

μία δέ ἐστὶ κατάφασις καὶ ἀπόφασις ἢ ἓν καθ' ἑνὸς σημαίνουσα,

και το έθεσε ως κανόνα εργασίας, που συχνά στις εφαρμογές τον επαναφέρει. Θα λέγαμε ότι σ' αυτόν απεικονίζεται ακριβώς η **ΜΟΝΑΔΑ** τῆς ἀντίφασης. Πολύ απλά: κάθε **ζεύγος** κατηγορικών προτάσεων, μία καταφατική και μία αποφατική, με τον ίδιο υποκειμενον όρο και τον ίδιο κατηγορούμενον όρο και στις δύο, λογίζεται ως **μία ἀντίφαση** (ό *παῖς τρέχει* • ό *παῖς οὐ τρέχει*). Και ισχύει για κάθε ἀντίφαση ότι: μία από τις δύο αντιφατικές προτάσεις είναι αληθής και μία ψευδής· δεν είναι δεκτό, την ίδια στιγμή και υπό τις ίδιες συνθήκες, να είναι και τα δύο μέλη μιας ἀντίφασης αληθῆ (*συναληθεύειν*) οὔτε και τα δύο να είναι ψευδῆ (*συμψεύδεσθαι*). Ο **κανόνας** αυτός αποτελεί εφαρμοσμένη έκφραση της **αρχῆς τῆς δισθενείας**.¹⁹

Πρόκειται για κανόνα βασικό, που η τήρησή του χρησιμεύει στην πράξη ως *επαρκῆς και αναγκαίος* διαγνωστικός όρος τῆς πιστῆς εφαρμογῆς των αρχών στα διάφορα είδη αποφαντικῶν προτάσεων και εύλογο θα ήταν να χαρακτηριστεί: ο **κανόνας τῆς ἀντίφασης**. Σε πρακτική μορφή ο **κανόνας τῆς ἀντίφασης** μπορεί να διατυπωθεῖ και ως *κατασκευαστική οδηγία*, ώστε να ελέγχεται ο σχηματισμός *αντιφατικῶν* προτάσεων εποπτικά· αυτό ουσιαστικά υπέδειξε ο Αμμώνιος, όταν στο Ὑπόμνημά του (σελ. 81.14-16) διατύπωσε με σαφήνεια τον χαρακτηρισμό των δύο προτάσεων μιας ἀντίφασης, ως:

ῥδιαιρουσῶν ἀεὶ τὸ τε ἀληθές καὶ τὸ ψεύδος,

δηλαδή, ως ζεύγους προτάσεων που *ανελλιπῶς* (ῥδιεῖ)

διχοτομοῦν το νοηματικό διάστημα μεταξύ τους σε **πεδίο ἀλήθειας** και **πεδίο ψεύδους**.

Όπου αυτό δεν συμβαίνει, αλλά τα δύο πεδία επικαλύπτονται, εκεί ο **κανόνας τῆς ἀντίφασης** δεν τηρεῖται, ενώ αθετεῖται και η αρχή τοῦ **ἀποκλειόμενου τρίτου** επίσης, οπότε διάκριση πραγματικῆς ἀντίφασης από *φαινόμενη* ἀντίφαση²⁰ δεν υπάρχει· και

16. Ό,τι δηλώνει το ένα από τα δύο μέλη τῆς ἀντίφασης και ό,τι δηλώνει το άλλο είναι μεταξύ τους ἀντίθετα τόσο, όσο το *ψεύδος* με την *ἀλήθεια*. –Με την προστακτική μορφή τῆς έκφρασης ῥεστω' ο Αριστοτέλης εισάγει για το φαινόμενο τον όρο ῥντίφασις' ως δική του εισήγηση. Ο Αμμώνιος τον ετυμολογεί: ῥντί + φάσις' > ῥφάσκω' (=δηλώνω) ῥτὰ ἐναντία': ἀντιδήλωση, ἀντίθετη δήλωση.

17. Αν ο τίτλος τῆς κύριας αρχῆς φέρεται εναλλακτικά διατυπωμένος, αυτό έγινε, θα λέγαμε, όταν πέρασε από κάποιους η ιδέα, να δηλώνεται προκαταβολικά πως η αρχή αυτή λειτουργεί διπλά: ως αρχή τῆς ΑΝΤΙΦΑΣΗΣ για τον ερευνητή, ώστε *συνειδητά* κατά την αναζήτησή του να την αναπαράγει· και ως αρχή τῆς ΜΗ ΑΝΤΙΦΑΣΗΣ για τον χρήστη τοῦ αποφαντικοῦ λόγου, ώστε πάντοτε *ἀποτρεπτικά* να την εφαρμόζει.

18. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετά τὰ Φυσικά* (Γ.7) 1011b23-24: ῥοὔδε μεταξύ ἀντιφάσεως ἐνδέχεται εἶναι οὔδέν'.

19. Τέτοιοι κανόνες υπηρετοῦν την *κατασκευαστική* διάσταση στις επιστήμες, όπου ανήκει και το ῥόνοματοποιεῖν' τοῦ Αριστοτέλη· βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Κατηγορίαι* 7.7a5-6 και 7b12· ῥΗθ. *Νικομάχεια* Β7.1108a18· *Τοπικά* Β11.104b36. – Πβ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ [2008], σελ. 126 και ΣΧΟΛΙΟ.

20. Όπως π.χ. σχέση απλής *ἐναντίωσης* προτάσεων, σχέση καταφατικῆς πρότασης με *ἀόριστη* κ.α.

αντίστροφα, η ακριβής τήρηση αυτού του κανόνα κατοχυρώνει τη λειτουργία των αρχών και επιτρέπει να *σχηματίζονται* ζεύγη προτάσεων με ορθή τη *σχέση αντίφασης* μεταξύ των μελών κάθε ζεύγους. Για το σύστημα του αποφαντικού λόγου κάθε αιτία που θα προκαλούσε εμπλοκή στη λειτουργία των αρχών αντιμετωπίστηκε από τον Αριστοτέλη στα πλαίσια μεθοδικών προβλημάτων, που η λύση ενός από αυτά έμελλε να συνδεθεί με το *'ένδεχόμενον'*.

Β. Ειδικά κριτήρια και έλεγχος της κανονικής εφαρμογής των αρχών.

Τώρα, επόμενο ζήτημα, για την εφαρμογή ακριβώς των αρχών, είναι: αν, και με ποιον τρόπο, *ελέγχεται* η τήρηση του κανόνα της *αντίφασης* στα διάφορα είδη προτάσεων, όσα ενδιαφέρουν οπωσδήποτε τον χρήστη τού *αποφαντικού* λόγου.

Ο Αριστοτέλης διεξάγει τον έλεγχο της ορθής εφαρμογής των αρχών για τις προτάσεις τριών τυπικών ομάδων σταδιακά:

- (1) για τις απλές *κατηγορικές* προτάσεις με τους δύο όρους (*υποκείμενο* και *κατηγορούμενο*), με ή χωρίς το *'έστι'* ως τρίτον όρο·
- (2) για τις προτάσεις που εκφέρονται με προσδιορισμούς *καθολικότητας* του υποκειμένου τους (*'πᾶς', 'οὐδείς'* κτλ.)· και
- (3) για τις προτάσεις που επιπλέον διαφοροποιούνται ως προς τη διάσταση του χρόνου (*παρελθόν, παρόν, μέλλον*).

* * *

Διαφορετικές είναι αντίστοιχα οι διαπιστώσεις τού Αριστοτέλη από τον έλεγχο για κάθε τύπο προτάσεων χωριστά:

- (1) Για τις απλές *κατηγορικές* προτάσεις των *'καθ' ἑκάστα'*, δηλαδή τις ατομικές, με ή χωρίς το (συνδετικό) *έστι'*, όπως:

Σωκράτης περιπατεῖ • Σωκράτης οὐ περιπατεῖ,

ὁ παῖς εὐπειθής <έστιν> • ὁ παῖς οὐκ <έστιν> εὐπειθής,

καθώς και γι' αυτές που ο Αμμώνιος χαρακτήρισε *'ἀπροσδιορίστους'*, επειδή έχουν τον *υποκείμενό* τους όρο *ἀόριστο* (παρίσταται δηλ. ως ατομικός, αλλά μπορεί να θεωρηθεί και *μερικός*), όπως:

ἄνθρωπος περιπατεῖ • ἄνθρωπος οὐ περιπατεῖ,

Πρώτο στάδιο ελέγχου μοναδική διάγνωση έπειτα από τον έλεγχο σε ζεύγη προτάσεων αυτού του τύπου είναι ότι η *αντιφατική* σχέση μεταξύ των μελών κάθε ζεύγους υπάρχει, μόνο αν τηρούνται δύο βασικές οδηγίες *λογικής σύνταξης*: μία για τη θέση τού αρνητικού μορίου και μία για τη *λειτουργία* τού («συνδετικού») *έστι'*:

–Το *αρνητικό μόριο* –που μπορούμε να το λέμε επίσης «*άρνημα*»– λειτουργεί ως δείκτης, ώστε να διαφοροποιείται το *ποιόν* των δύο προτάσεων κάθε αντίφασης, σε *καταφατικό* τής μιας, με την απουσία τού αρνήματος, και σε *αποφατικό* τής άλλης, με το *άρνημα* παρόν, που προσδιορίζει μόνο τον *κατηγορούμενον* όρο της ή τυχόν ρήμα (συνδετικό).²¹

–Το *συνδετικό 'έστι'*, *όταν* περιέχεται σε πρόταση, λειτουργεί ως *τρίτος* όρος, πέρα από τους δύο κύριους όρους της, και (όπως το *άρνημα*) *πρόσκειται* και αυτό, όχι στον *υποκείμενο*, αλλά στον *κατηγορούμενον* όρο: *'προσκατηγορεῖται'*.²²

Αυτά υπήρξαν αρκετά για να περαιωθεί το πρώτο στάδιο ελέγχου επιτυχώς.

* * *

- (2) Ο έλεγχος για τις προτάσεις με προσδιορισμό *καθολικότητας* του υποκειμένου τους, δηλαδή με δείκτη *ποσοτικό*, απέδωσε πρόσθετες διαπιστώσεις, χωρίς να αναιρέσει τις προηγούμενες οδηγίες. Κατά την ονοματολογία που καθιερώθηκε από τον Αριστοτέλη, αυτές είναι οι *προτάσεις 'καθόλου'* και διακρίνονται δύο βαθμίδες τους με *ποσοτικούς δείκτες* δύο βαθμών αντίστοιχα – και δύο τύπων *ποιού* (καταφατικού-αποφατικού). Ως βαθμίδες διακρίνονται:

21. Η οδηγία έχει τεθεί στο κεφ. 2: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Περί ἑρμηνείας* 2.16a32 κ.α. Η σύναψη *αρνήματος* με *υποκείμενο* δεν παράγει λογική άρνηση· απλά σχηματίζει ένα *'ἀόριστον ὄνομα'*, όπως π.χ. *'οὐκ ἄνθρωπος'* ή, γενικά, μια *ἀόριστη ἔκφραση*, που κατά τον Αριστοτέλη δεν σημαίνει τίποτε.

22. Ρητή διατύπωση της οδηγίας δίνεται στο κεφ. 10: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Περί ἑρμηνείας* 10.19b19-20: *"Ὅταν δέ τό ἔστι τρίτον προσκατηγορηθῇ, ..."*

- οι ‘καθόλου ὡς καθόλου’, δηλαδή οι καθαυτοί καθολικές προτάσεις (με δείκτη ‘πᾶς’ ή ‘οὐδείς’), και
- οι ‘καθόλου μὴ καθόλου’ (με δείκτες ‘τίς’ ή ‘οὐ πᾶς’), δηλαδή προτάσεις μερικές έτσι τελικά ονομάστηκαν από τον Αμμώνιο: ‘καθόλου ὡς μερικᾶ’.²³

Προτάσεις από αυτές, με αντίθετο ποιόν (μία καταφατική, μία αποφατική), αν στοιχηθούν σε ζεύγη, με ίδιου βαθμού ποσοτικούς δείκτες στις δύο προτάσεις κάθε ζεύγους, δηλαδή: ένα ζεύγος με ποσοτικούς δείκτες καθολικούς (‘πᾶς’, ‘οὐδείς’)

ΠΑΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ • ΟΥΔΕΙΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ

και ένα ζεύγος με ποσοτικούς δείκτες μερικούς (‘τίς’, ‘οὐ πᾶς’)

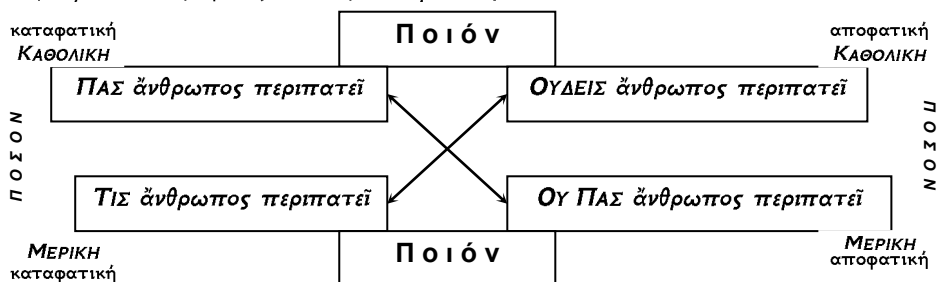
ΤΙΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ • ΟΥ ΠΑΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ

αν και δείχνουν συντακτική μορφή αντίφασης, δεν σχηματίζουν ζεύγη αντιφατικά.

Τις πραγματικές σχέσεις αντίφασης μεταξύ προτάσεων με ποσοδείκτες ερεύνησε ο Αριστοτέλης στο κεφάλαιο 7 του *Περὶ ἑρμηνείας* και τις διαχώρισε από τις σχέσεις *εναντίωσης* (17b16-18a7) δίνοντας πλήρη αναλυτικά παραδείγματα.

Διέγινωσε εκεί ότι η τήρηση του κανόνα τῆς αντίφασης δεν επιτυγχάνεται σε σύστοιχα ζεύγη που σχηματίζονται με τον παραπάνω τρόπο. Δεν αρκεί δηλαδή ως κριτήριο η διαφορά ποιού των προτάσεων κάθε ζεύγους, αφού **Δεύτερο στάδιο ελέγχου** αντιφατικές με αυτό δεν είναι· γιατί, ενόσω ο δείκτης ποσού των δύο προτάσεων κάθε ζεύγους είναι ίδιας βαθμίδας, ως αποτέλεσμα προκύπτει ότι: (α) στο ζεύγος προτάσεων τῆς βαθμίδας των ‘καθόλου ὡς καθόλου’ οι δύο προτάσεις πάντοτε συμπεύδονται· και (β) στο ζεύγος τῆς βαθμίδας των ‘καθόλου ὡς μερικῶν’ οι δύο προτάσεις πάντοτε συναληθεύουν. Αυτό σημαίνει ότι, τόσο στο ένα ζεύγος, όσο και στο άλλο, το νοηματικό διάστημα μεταξύ των μελών τού κάθε ζεύγους δεν διχοτομείται σε πεδίο αλήθειας και πεδίο ψεύδους. Άρα οι αρχές δισθένειας και αποκλειόμενου τρίτου στα ζεύγη αυτά δεν λειτουργούν και αντίφαση, αυστηρά νοούμενη, δεν υπάρχει σε κανένα. Ο Αριστοτέλης επέτυχε άλλον τρόπο εφαρμογῆς τού κανόνα τῆς αντίφασης, με την εξῆς ιδιοφυή επινόηση: προκειμένου να σχηματίζονται αντιφατικά ζεύγη προτάσεων προσδιορισμένων ποσοτικά, εκτός από τη διαφορά ποιού, οι δύο προτάσεις κάθε ζεύγους πρέπει να έχουν και δείκτη ποσού διαφορετικό μεταξύ τους.²⁴ Έτσι, εισάγεται εδώ νέα σοβαρή διευθέτηση.

Πίσω από τη ρύθμιση που εισάγεται με αυτή τη διευθέτηση του Αριστοτέλη διαβλῆναι, μόλις νοούμενη ακόμη, μια ειδική διάταξη τῶν καθόλου προτάσεων σε ένα σχῆμα τετράπλευρο, όπου τα δύο αρχικά ζεύγη προτάσεων κατέχουν τις μακρές πλευρές του. Δύο νέα ζεύγη, πράγματι αντιφατικά, προκύπτουν τότε με μια έντεχνη διασταύρωση των αρχικῶν ζευγῶν: δηλαδή από αρχικό ζεύγος άλλης ποσοτικῆς βαθμίδας να προέλθει η καταφατική πρόταση κάθε νέου ζεύγους και από αρχικό ζεύγος άλλης βαθμίδας η αποφατική.

Σ’ αυτή τη διάταξη τα νέα ζεύγη παρουσιάζονται με τις πραγματικά αντιφατικές τους προτάσεις τοποθετημένες ανά δύο, μία απέναντι της άλλης, στα τέσσερα άκρα τῶν κατὰ διάμετρον {γραμμῶν}, δηλ. των δύο διαγώνιων του

23. Οι δείκτες καθολικότητας (‘πᾶς’, ‘τίς’, ‘οὐδείς’, ‘οὐ πᾶς’) αντιστοιχούν σε ό,τι εννοούμε σήμερα «ποσοδείκτες».

24. Οι δείκτες χαρακτηρίζονται κατὰ δύο τρόπους, όπως και οι προτάσεις: ποσοτικά και ποιοτικά.

τετραπλεύρου.²⁵ Πράγματι, ενώ με τον αρχικό σχηματισμό τους τα ζεύγη δεν τηρούσαν τον *κανόνα τής αντίφασης*, τώρα, με τη χιαστί εναλλαγή προτάσεων μεταξύ τους *ο κανόνας πληροῦται*.²⁶

Άρα, όπως και η *ανάλυση* βεβαιώνει, η σχέση ανάμεσα στα μέλη κάθε ζεύγους προτάσεων προσδιορισμένων με ποσοδείκτες είναι καθαρά *αντιφατική* και το μεταξύ τους νοηματικό διάστημα *διχοτομείται* πράγματι σε πεδίο αλήθειας και πεδίο ψεύδους, μόνο αν τα ζεύγη αυτά είναι σχηματισμένα με τον ακόλουθο τρόπο:²⁷

ΠΑΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ • ΟΥ ΠΑΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ,
ΤΙΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ • ΟΥΔΕΙΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ.

Από αυτήν ασφαλώς τη σύλληψη έμελλε τελικά να προέλθει το περιώνυμο «λογικό τετράγωνο» (the *Logical Square* ή *Square of Opposition*), που σχηματοποιημένο εντούτοις το βρίσκουμε ήδη στον Αμμώνιο.²⁸

Ετσι, και το δεύτερο στάδιο αναζήτησης και ελέγχων κλείνει εδώ επιτυχώς.

* * *

(3) Ακολουθεί, ως τρίτο και τελευταίο στάδιο, η έκθεση του **κύριου προβλήματος** στο έργο· την αφορμή έδωσε η επέκταση της αναζήτησης σε μια ακόμα περιοχή προτάσεων, που δεν έχει ερευνηθεί και όφειλε να υποβληθεί και αυτή στους σχετικούς ελέγχους: πρόκειται για την περιοχή που έχει να κάνει με τη *χρονική* διάσταση των προτάσεων. Γιατί αν κατά τη γλωσσική διατύπωση αρχών ή εφαρμογών μιας θεωρίας και τη λεκτική προβολή παραδειγμάτων ακολουθεί αυθόρμητα κανείς την αναφορά στο χρονικό παρόν, όμως ο φιλόσοφος κινείται έξω από τη ροπή τής συνήθειας και τον εθισμό στη χρήση του γραμματικού *Ενεστώτα*. Ενδιαφέρεται να ερευνήσει αν, όσα διαπίστωσε ήδη σχετικά με τις αποφαντικές προτάσεις, ισχύουν ή όχι και για τις *τρεις* χρονικές βαθμίδες τού λόγου, *παρελθόν, παρόν* και *μέλλον*. Και, ειδικά για τη χρονική αναφορά των προτάσεων στο *ΜΕΛΛΟΝ*, έχει ιδιαίτερα ισχυρούς λόγους, προκειμένου να αντικρούσει ξεπερασμένες θεωρήσεις και να απορρίψει αβάσιμες τάσεις ή αρνητικές αντιλήψεις, που επικρατούσαν στην εποχή του.

Ας δούμε τις πιο σημαντικές από αυτές.

II. ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ‘ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ’ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΟ ΠΕΡΙΓΥΡΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

A. Ομοφωνία στην παραδοχή αρχών — αμηχανία στην εφαρμογή τους.

Μπορούμε να δεχτούμε ότι σε μια ώριμη οπωσδήποτε φάση των ερευνών και της διδασκαλίας τού Αριστοτέλη εύλογο είναι να υπήρχε ανάμεσα στους σκεπτόμενους της εποχής αρκετά διευρυμένη συμφωνία για την ισχύ των *αρχών τού αποφαντικού λόγου*. Παράλληλα όμως δεν θα έλειπε και μια αίσθηση αβεβαιότητας *μερικών*, κυρίως για το εύρος εφαρμογής τού *κανόνα τής αντίφασης*. Προφανώς ο Αμμώνιος σε τέτοιου τύπου αποκλίνουσα τάση παραπέμπει, όταν μας μεταφέρει κάποιαν *αμηχανία* (*ἄπορίαν* τινά) στον τρόπο χειρισμού *ατομικών* εκφράσεων *μελλοντικής* αναφοράς, ειδικά *από ορισμένους*, σε αντίθεση με την ομόφωνη παραδοχή τού *κανόνα τής αντίφασης από όλους* (*παρά πᾶσιν*) για *ατομικές* προτάσεις των άλλων χρονικών βαθμίδων (Υπόμν. Κεφ. 2, σελ. 91.8-13):

‘ὅτι μὲν οὖν αἱ *καθ’ ἑκάστα* μάχονται ἀντιφατικῶς *παρά πᾶσιν* ὡμολόγηται (*παρέχει δέ τινά ἄπορίαν ἢ κατὰ τὸν μέλλοντα χρόνον αὐτῶν λήψις, ἣν ἐν τοῖς ἐξῆς καὶ ἐκθήσεται καὶ ἐπιλύσεται ὁ Ἀριστοτέλης*).²⁹

Αποκλίσεις σαν αυτή, καθώς και άλλες ήπιες ή σοβαρές αμφισβητήσεις θέσεων και προτάσεων του Αριστοτέλη, φανέρωναν την επίδραση που ακόμα διατηρούσε και

25. Ρητά ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περί ἑρμηνείας* 10.19b35, κατονομάζει ‘*τάς κατὰ διάμετρον*’.

26. Από ζεύγη σχηματισμένα με άλλους συνδυασμούς δεν προκύπτουν σχέσεις *αντίφασης*, αλλά μόνο *εναντιότητες*, *υπεναντιότητες* ή σχέσεις *υπαλληλίας*, που έχουν τελείως άλλες λογικές λειτουργίες.

27. Όμοια ακριβώς παραδείγματα έχει παραθέσει ο Αριστοτέλης ήδη στο κεφ. 8.18a14-17

28. Βλ. ΑΜΜΩΝΙΟΣ *Υπόμνημα*, σελ. 93.10-18. —Σχήμα ατελές απαντά (2^{ος} αι.) στον ΑΠΟΥΛΗΙΟ από τα Μάδαυρα: APULEIUS Madaurensis *Peri Herm.* 269. Op. III 180.1800 στο BOCHENSKI [1970] 141.

29. Τα σημεία τής παρένθεσης, (’ και ’), ανήκουν στο εκδεδομένο κείμενο του Αμμωνίου.

την πίεση που ασκούσε στα πνεύματα πολλών συγχρόνων του η διδασκαλία τής παλιότερης διαλεκτικής και φιλοσοφικής γενικότερα παράδοσης.

Όμως πιο σοβαρή, κρίσιμη σημασία, θα λέγαμε, για τη θεμελίωση της θεωρίας τού 'ένδεχομένου' υπήρξε η αντιμετώπιση μιας επίμονα συνεχιζόμενης αντιγνωμίας γύρω από το ζήτημα τής αναγκαιότητας.

Β. Μια παραδοσιακή αντιγνωμία γύρω από την έννοια της 'ανάγκης'.

Υπήρχαν στα χρόνια τού Αριστοτέλη στοχαστές που, πέρα από το 'είναι' και το 'μή είναι', δεν αναγνώριζαν ούτε κίνηση ούτε μεταβλητική πορεία *γένεσης* ή *φθοράς*: απέρριπταν το 'γίγνεσθαι' ως *πλάνη* μένοντας έτσι προσηλωμένοι στην παρμενίδεια αντίληψη της **αναγκαιάς** ακινησίας τού 'Οντος',³⁰ που την απένεμαν ωστόσο στα αισθητά, άστοχα προφανώς. Στο **Θ3** των *Μετά τὰ φυσικά* κατονομάζονται αυτοί ρητά: ήταν κυρίως οι φιλόσοφοι της *Μεγαρικής* σχολής, 'οἷον οἱ Μεγαρικοί', λέει ο Αριστοτέλης.³¹ Και τους εξελέγχει, γιατί εναντιώνονται άκριτα στη διδασκαλία του για τη διάκριση του 'δυνατοῦ', ή 'δυνάμει ὄντος', από το 'ἐνεργείᾳ ὄν', που είναι το οριστικά *υπαρκτό* ενώ οι ίδιοι θεωρούν ότι η '**ἀνάγκη**' (**αναγκαιότητα**) διέπει, ό,τι *ἐγίνε* και *υπάρχει* και αρνούνται άρα ότι το *μη υπαρκτό* 'ένδέχεται' και να υπάρξει.

Για την *αναγκαιότητα*, όπως την δέχονταν οι Μεγαρικοί, υπάρχει ιδιαίτερα αξιόλογη μαρτυρία – μια αναφορά τού Επίκτητου (55-135 μ.Χ.) για τον Διόδωρο Κρόνο (:284 π.Χ.) και τον περίφημο 'κυριεύοντα λόγον' (the Master argument), του οποίου το πρώτο από τα τρία διαλεκτικά λήμματα φαίνεται ότι είχε ως εξής:

'πᾶν *παρεληλυθός* ἀληθές **ἀναγκαῖόν** {έστιν}.'

ΔΗΛΑΔΗ:

καθετί που αναφέρεται **στο παρελθόν** και αληθεύει είναι *αναγκαίο*.³²

Και οφείλουμε βέβαια να παρατηρήσουμε ότι το διαλεκτικό αυτό λήμμα περιορίζει την ισχύ τής *αναγκαιότητας* στα *συντελεσμένα*, *ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΙΚΑ* ως και *ΠΑΡΟΝΤΙΚΑ*, έξω από κάθε συσχέτιση με το *ΜΕΛΛΟΝ*: μια θέση που, με αυτή τουλάχιστον τη μορφή της, είναι αποδεκτή και από τον Αριστοτέλη.³³ ούτε παρέχει εξάλλου βάση για να χαρακτηρίζεται η θέση των Μεγαρικών *ετεροκαθοριστική*, με τη νεότερη έννοια του φιλοσοφικού «*ετεροκαθορισμού*» (determinism), δηλαδή ως παραδοχή μιας αιτιακής άτεγκτης αναγκαιότητας, παρόλο που γίνεται παρόμοια ταύτιση από μερικούς, είτε ανεπιφύλακτα³⁴ είτε με ασθενείς επιφυλάξεις.³⁵

Ο Αριστοτέλης πάντως είχε ισχυρό λόγο να σχεδιάζει μεθοδικά τη διαλεκτική αναμέτρησή του με τους Μεγαρικούς, γιατί, πέρα από τις θεωρητικές αντιγνωμίες απέναντί του, κάποιοι ανάμεσά τους εκδήλωναν ως και προσωπική εναντιότητα: ένας ιδίως από αυτούς, ο δεινός διαλεκτικός Ευβουλίδης, σύμφωνα με μαρτυρία τού Διογένη Λαέρτιου,³⁶ «και με τον Αριστοτέλη ερχόταν συνεχώς αντιμέτωπος και πολλές φορές τον πρόσβαλε».

Οπωσδήποτε, ανεπηρέαστα και από το προσωπικό στοιχείο, μπορούμε να εκτιμήσουμε τη σοβαρότητα της αντίδρασης γενικά των Μεγαρικών από τη φράση και μόνο τού Αριστοτέλη (*Μ. τ. Φ. Θ3, 1047a20*), ότι αυτοί 'οὐ μικρόν τι ζητοῦσιν

30. DIELS-KRANZ 28 [18], 10-30: κατά τον Παρμενίδη, 'κρατερὴ Ἀνάγκη' επιτάσσει την ακινησία και αμεταβλησία τού 'έόντος'.— Και στον μύθο τού Ἡρόδ κατά τον Πλάτωνα (*Πολιτεία* 10.617c-e) η *Λάχεσις*, θυγατέρα τής *Ἀνάγκης*, συγκαλεί τις ψυχές να επιλέξουν το είδος τού βίου που θα έχει, καθεμία στην επόμενη ενσάρκωσή της.

31. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετά τὰ φυσικά* Θ3.1046b29.—Βλ. και ROSS [1970], τόμ II, σελ. 244, ΣΧΟΛΙΟ.

32. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ *Διατριβαί* II.19.—Βλ. και BOCHENSKI [1970], σελ. 114-5. —Στον Διόδωρο Κρόνο και τον 'κυριεύοντα λόγον' αναφέρεται και ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Αφροδισιεύς, βλ. *Εἰς Ἀναλυτικά πρότερα*, 183.42-184.6. —Ας σημειώσουμε ότι ο ΚΙΚΕΡΩΝ (*De fato*, 14) αποδίδει στον Στωικό Χρύσιππο παρόμοια θέση (βλ. J. VON ARNIM SVF II, 276.40-42): 'omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt', χωρίς να συμφωνεί και ο διδάσκαλος του Χρύσιππου Κλεάνθης, όπως προσθέτει ο Κικέρων.

33. Για τη σύνδεση της *αναγκαιότητας* ειδικά με το παρελθόν, βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Ἠθικά Νικομάχεια* (6.2) 1139b7-10: '...τό δέ γεγονός οὐκ ένδέχεται μή γενέσθαι' επίσης *Τέχνη ρητορική* (3.17.6) 1418a3-6: '...έχει γάρ τό γεγονός ἀνάγκην'.

34. Βλ. ACKRILL [1963] 1971, σελ. 132: «για ευκολία» (conveniently).

35. ROSS [1923, 1968], σελ. 80-81 κ.α..

36. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ Βίοι, II.109: 'καί πρὸς Ἀριστοτέλην διεφέρετο καί πολλά αὐτὸν διαβέβληκε'.

ἀναιρεῖν'. Και σύντομα θα δούμε σε τι ακριβώς συνίσταται η σοβαρότητα της εναντίωσής τους σε ό,τι αφορά ειδικά το 'ένδεχόμενον'.

* * *

Με τα στοιχεία που έχουμε στη διαθεσή μας μπορεί να γίνει στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό κατανοητό το πρόβλημα που τίθεται, με τον τρόπο ακριβώς που τίθεται, και που η λύση του βρίσκεται σε συνάρτηση με το 'ένδεχόμενον'.

Ταυτόχρονα με την παρουσίαση του προβλήματος, που αναπτύσσεται σε δύο φάσεις, άνισης έκτασης μεταξύ τους, γίνεται μετάβαση και σε νέο κεφάλαιο του *Περὶ ἑρμηνείας*. Είναι το 9^ο κεφάλαιο του έργου. Προκαταρκτικά ο Αριστοτέλης, ενώ εισάγει το νέο κεφάλαιο, σπεύδει να κλείσει τη σειρά των ελέγχων που διενήργησε στα προηγούμενα μέρη τού έργου και, με τόνο απολογιστικό, σε μία μόνη παράγραφο ανακεφαλαιώνει συνοπτικά τα πιο καίρια ως τώρα πορίσματά του, για να περάσει κατόπιν στην παρουσίαση του 'ένδεχομένου'. Έτσι, η ίδια παράγραφος λειτουργεί και ως εισαγωγή στο κεφάλαιο 9, που είναι όλο ειδικά αφιερωμένο σ' αυτό το θέμα.

III. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ Η ΤΡΟΠΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΛΥΣΗ ΤΟΥ: ΤΟ 'ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΝ'

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Περὶ ἑρμηνείας* – Το Κεφάλαιο 9 (18a28-19b4).

– Κείμενο-Νεοελληνική απόδοση-Ερμηνευτικά –

A. Η εισαγωγική παράγραφος (18a28-34) – Τι δεν ελέγχθηκε.

Αναδρομή σε λεπτομέρειες των ελέγχων ίσως εδώ δεν χρειάζεται· μας είναι αρκετή μια κριτική απλώς αποτίμηση των διαπιστώσεων του Αριστοτέλη, όπως ο ίδιος τις συνοψίζει στην εισαγωγική παράγραφο (18a28-34) τού Κεφαλαίου 9:

Ο Αριστοτέλης λοιπόν, γενικά πρώτα, με ικανοποίηση βεβαιώνει την ισχύ τού κανόνα τής αντίφασης *ανεξάιρετα* σε όλα τα είδη αποφάνσεων, *παρελθοντικής* και *παροντικής* οπωσδήποτε αναφοράς (*Περὶ ἑρμηνείας* 9.18a28-29):

“Ἐπὶ μὲν οὖν τῶν ὄντων καὶ γενομένων ἀνάγκη τὴν κατάφασιν ἢ τὴν ἀπόφασιν ἀληθῆ ἢ ψευδῆ εἶναι” **ΔΗΛΑΔΗ:**

Στις προτάσεις *παροντικής* και *παρελθοντικής* αναφοράς, για καθεμία, είτε την καταφατική είτε την αποφατική, κατ' ἀνάγκην ισχύει ότι: ή αληθεύει ή ψεύδεται·

πιο συγκρατημένα στη συνέχεια και με τη γνώριμη μετριοπάθειά του παραδέχεται ότι για δύο τύπους προτάσεων από το πιο πάνω σύνολο καταγράφηκαν μερικές *τροποποιήσεις* στα κριτήρια· και απλά μας τις υπενθυμίζει (9.18a29-31):

“καὶ ἐπὶ μὲν τῶν καθόλου ὡς καθόλου αἰεὶ τὴν μὲν ἀληθῆ τὴν δὲ ψευδῆ καὶ ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα, ὥσπερ εἴρηται” **ΔΗΛΑΔΗ:**

και πιο ειδικά, για τις ποσοτικά προσδιορισμένες προτάσεις με δείκτη *καθολικό*, πάντοτε ισχύει, ότι η μία αληθεύει, η άλλη ψεύδεται, όπως και για τις *ατομικές*, υπό τις προϋποθέσεις βέβαια που ήδη αναφέρθηκαν.³⁷

ενώ τελικά δεν παραλείπει να αναφέρει και τη σαφώς μη ικανοποιητική περίπτωση των 'μερικών' προτάσεων, με τη *λιγότερο βέβαιη* συμμόρφωσή τους στον κανόνα, παρά τις νέες διευθετήσεις και γι' αυτές, που πάλι τις υπενθυμίζει (9.18a31-33):

“ἐπὶ δὲ τῶν καθόλου μὴ καθόλου λεχθέντων οὐκ ἀνάγκη εἴρηται δὲ καὶ περὶ τούτων”.

ΔΗΛΑΔΗ:

ενώ για τις προσδιορισμένες με δείκτη *μη καθολικό*, όπως τον ονομάσαμε <= *μερικό*>, αυτό δεν ισχύει αναγκαστικά· αναφέρθηκαν οι προϋποθέσεις και σχετικά με αυτές.³⁸

Το γενικό συμπέρασμα λοιπόν ως εδώ είναι ότι,

37. Με το 'ὥσπερ εἴρηται' νοείται παραπομπή στις ειδικές προϋποθέσεις για σχηματισμό γνήσιας αντίφασης και όχι *εναντίωσης*· βλ. (*Περὶ ἑρμ.* 8.17b16-26) την αντιδιαστολή τού 'οὐχ οἶδόν τε', για τις σύστοιχες προτάσεις 'καθόλου', προς το 'ένδεχεται', για τις διαγώνιες εννοείται, που τελικά γι' αυτές γίνεται και 'ἀνάγκη' (8.17b26-29): αυτά βέβαια σε ένα μόλις νοούμενο ακόμα «λογικό τετράγωνο»· νοείται επίσης αναφορά στα 8.18a1 και 8.18a4-5, όπου ο λόγος είναι πάλι για τις προσδιορισμένες προτάσεις με ποσοτικό δείκτη *καθολικά*, καθώς και στα 8.17b40 και 8.18a2, όπου ο λόγος για τις 'καθ' ἕκαστα', δηλ. για τις *ατομικές* προτάσεις, λαμβανόμενες ως πρότυπα.

38. Με το δεύτερο πάλι 'εἴρηται' νοείται παραπομπή στο 8.18a1 και 8.18a5-6, όπου ο λόγος για τις 'καθόλου μὴ καθόλου' προτάσεις· κατά το λεκτικό τού Αριστοτέλη, αυτές είναι οι ποσοτικά προσδιορισμένες προτάσεις με δείκτη *μη καθολικό*, που τις είπαμε, όπως και ο Αμμόνιος, *μερικές*.

α) στην ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΙΚΗ και την ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ χρονική βαθμίδα οι πιο πολλοί συνδυασμοί προτάσεων διαφόρων τύπων αποδίδουν **ζεύγη** πράγματι **αντιφατικά**, που κατά λογική **ανάγκη** το νοηματικό διάστημα μεταξύ των μελών κάθε ζεύγους **διχοτομείται** σε **πεδίο αλήθειας** και **πεδίο ψεύδους**.

β) δεν σχηματίζουν όλοι **απαρέγκλιτα** οι συνδυασμοί προτάσεων **αντιφατικά** ζεύγη και στις **τρεις** χρονικές βαθμίδες· και

γ) λίγα μόνο είναι τα **αντιφατικά** ζεύγη προτάσεων που σχηματίζονται κατευθείαν και στη ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ βαθμίδα.

Ο Αμμώνιος αποδίδοντας εύστοχα τα πορίσματα του Αριστοτέλη, με τον δικό του τρόπο ανάγνωσης, παρατηρεί ('Υπόμνημα, σελ. **129.1-3**):

‘τὰ μὲν **τρία** τῶν ἐν ταῖς προτάσεσιν ἀντιθέσεων εἶδη κατὰ πάντα χρόνον **ὁμοίως ἔχειν** φησὶ πρὸς τὸ διαιρεῖν τὸ ἀληθές καὶ τὸ ψεῦδος ἢ συναληθεύειν’, **ΔΗΛΑΔΗ:**

για τα τρία είδη αντιφατικής σχέσης μεταξύ προτάσεων μας λέει πως ὁμοία ισχύουν τα κριτήρια **διχοτομίας** τῆς αλήθειας και του ψεύδους μεταξύ τους ἢ **συναλήθευσης**,

αλλά προσθέτει – και μας προδιαθέτει ἔτσι για ἓνα **τέταρτο** εἶδος (σελ. **129.4**):

‘τὰς δὲ **καθ’ ἕκαστα** οὐκ ἐτί’.

ΔΗΛΑΔΗ:

αλλά πως αυτά τα κριτήρια δεν ισχύουν **και** για τις **ατομικές** προτάσεις.

Ειδικά δεν ισχύει γι’ αυτές το ‘κατὰ πάντα χρόνον’. Γιατί πρόκειται βέβαια για τις ‘καθ’ ἕκαστα’ μελλοντικές προτάσεις, δηλαδή για τις **ατομικές** προτάσεις **μελλοντικής** αναφοράς, αληθινά τις μόνες, που δεν καλύφθηκαν από τα διαγνωστικά πορίσματα του Αριστοτέλη. Είναι αυτό το **τέταρτο** εἶδος: οι προτάσεις τῶν ‘**καθ’ ἕκαστα καὶ μελλόντων**’ – τα *singularia futura* – the *future singulars*, ἢ ὅπως η ονομασία τους, ανάλογα διαμορφωμένη σε κάθε γλώσσα, κατέληξε να αποδίδεται διεθνώς.

Αναμφισβήτητα, σ’ αυτή τη γοργή, τη φευγαλέα υπομνηστική συγκεφαλαίωση δεν ἔχει τυχαία παρατάξει ο Αριστοτέλης τα πορίσματά του σε καθοδική κλίμακα, δίνοντας με τον πιο ζωηρό τους τόνο τα επιτυχή αρχικά και αφήνοντας τα πιο άτονα και λιγότερο ικανοποιητικά για το τέλος.

Γιατί πιο ἥπια ηχεί ἔτσι στην εισαγωγική του παράγραφο ἓνα σῆμα πτώσης ως κατακλείδα (**9.18a33-34**):

‘ἐπὶ δὲ τῶν καθ’ ἕκαστα καὶ μελλόντων **οὐχ ὁμοίως**’.

ΔΗΛΑΔΗ:

-ὅμως για τις **ατομικές** προτάσεις **μελλοντικής** αναφοράς **δεν ισχύουν τα ἴδια**.

Δεν είναι διαφορετική η θεώρηση του Αμμώνιου, ὅπως τη διατυπώνει με τη δική του γλώσσα, όταν σχολιάζοντας τη θέση τού προβλήματος των ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΩΝ προτάσεων (Υπόμν. σελ. **139,12-15**) παρατηρεί για τον Αριστοτέλη ὅτι:

‘προστέθεικε τὸ ‘οὐχ ὁμοίως’ ἅμα διὰ τούτου σημαίνων κατὰ τί αὐταὶ οὐκ ἐτί ὁμοίως ἔχουσιν,...ὅτι διαιροῦσι μὲν πάντως τὸ ἀληθές καὶ τὸ ψεῦδος, οὐ μέντοι **ἄφωρισμένως** ἀλλ’ ἀορίστως’.

ὅτι **ΔΗΛΑΔΗ**

{στις ιδιαιτερότητες αὐτῶν των προτάσεων ο Αριστοτέλης} ‘πρόσθεσε το ‘οὐχ ὁμοίως’ δηλώνοντας με αὐτὸ και σε τι πιο ιδιαίτερο **ἀκόμα δεν** -οὐκ ἐτί- μοιάζουν {με τις μη μελλοντικές} αυτές οι προτάσεις: στο ὅτι δηλ. **διχοτομοῦν** ὁπωσδήποτε το νοηματικό τους διάστημα σε πεδίο αλήθειας και πεδίο ψεύδους, χωρίς ὅμως να αποδίδουν **καθορισμένα** κάθε πεδίο σε συγκεκριμένη πρόταση, αλλά **ἀκαθόριστα**’.

Πράγματι, ζεύγη κατάφασης και απόφασης εμφανίζουν και οι μελλοντικές εκφράσεις, αλλά μόνον ως προς το εἶδος της λεκτικής τους σύνταξης· δεν προκύπτει ὅμως από αὐτὸ και λογική **διχοτομία** τού νοηματικού διαστήματος μεταξύ των μελών τους σε πεδίο αλήθειας και πεδίο ψεύδους, ἔτσι ὥστε κάθε πεδίο να ανταποκρίνεται σε μια **ορισμένη** πρόταση από τις δύο κάθε ζεύγους. Το κρίσιμο ακριβῶς στοιχείο είναι δηλαδή το ‘**ἄφωρισμένως**’, που χωρίς αὐτὸ **ἀνακύπτει πρόβλημα για τη δισθένεια**: ὁπότε, και από ἀποψη αλήθειας ἢ ψεύδους ἓνα ζεύγος προρρήσεων ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗΣ αναφοράς, **συντακτικά** μόνο, εμφανίζεται ως ἑκφραση διμελῆς, πλην ὅμως λειτουργεῖ ως ενιαία εξαγγελία· και **λογικά**, θα λέγαμε, **μονοσθενής (!)**

Το πρόβλημα ἔχει βάθος και ο κλονισμός –που φαίνεται να αγγίζει τις ἴδιες τις **αρχές**– θα αντιμετωπιστεῖ με την επικείμενη θεμελίωση της **θεωρίας τού ενδεχομένου**.

Το ‘οὐχ ὁμοίως’ λοιπόν τού Αριστοτέλη είναι μια ἥπια κατάληξη αληθινά, που αρμόζει. Γιατί ο ἔλεγχος στην περιοχὴ προτάσεων με χρονική αναφορά, ειδικά ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ, ἔχει να θίξει επίμαχα ζητήματα παραδοσιακῶν αντιπαραθέσεων, ὅπως

είδαμε, και κυρίως με στοχαστές και ρεύματα εκτός σχολής. Και γι' αυτόν το στόχο είναι ανάλογα επιλεγμένη επίσης η τακτική που ο Αριστοτέλης ακολουθεί, όπως θα δούμε, κατά τη μετάβαση στο νέο θέμα.

* * *

III:B. Η επιλογή μιας ιδιάζουσας τακτικής από τον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης θα εισηγηθεί τώρα ως λύση τού προβλήματος των 'καθ' ἑκάστα καὶ μελλόντων' την αναγνώριση της αρχής τού 'ένδεχομένου'. Και η επιχειρηματολογία για την υποστήριξη της εισηγήσεώς του θα έχει διαλογικό χαρακτήρα, όχι σε μορφή εμφανή, αλλά σε ύφος –και ήθος– διαλόγου με όσους δεν υιοθετούν αυτή την αρχή. Οι Μεγαρικοί ανήκουν βέβαια σ' αυτούς. Υπάρχουν όμως και κάποιοι από τους συγχρόνους του, όπως είδαμε, που μπορεί να ασκήθηκαν στην παλιά διαλεκτική, αλλά χάρη σ' αυτόν εξοικειώνονταν με τις εξελίξεις στη Λογική και αποδέχονταν γενικά τις αρχές τού αποφαντικού λόγου, ωστόσο, από κεκτημένη 'άμνηχανία', δεν έβρισκαν πώς να τις νοήσουν σε ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ αναφορά. Η τακτική που επέλεξε να ακολουθήσει στην επιχειρηματολογία του ο Αριστοτέλης είναι σχεδιασμένη ανάλογα με το είδος τού αντιλόγου και το εύρος των ενστάσεων κατά της αποδοχής τού 'ένδεχομένου'. Αυτό καταφαίνεται από τον τρόπο ακριβώς τής εξέλιξής της.

Η διαλογική επιχειρηματολογία τού Αριστοτέλη εξελίσσεται με τρόπο εκ πρώτης όψεως ασυνήθιστο: Αντί να αντικρούει κάθε ισχυρισμό τού αντιλόγου μετωπικά, αρχίζει ο ίδιος να εισάγει ενστάσεις κατά των θέσεων του. Πραγματικά, υποδύεται ότι και αυτός προσχωρεί στις θέσεις που προβάλλουν οι ενιστάμενοι και, προτού αρχίσει την επιχειρηματολογία υπέρ του δικού του λόγου, προκρίνει να 'παρίσταται' ως συνήγορος στον δικό τους αντίλογο. Για μια αντιστροφή στάσης όμοια με αυτή ο χαρακτηρισμός «δραματική υπόκριση» θα ήταν παράτολμος για μάρς, αν δεν είχαμε πλήρη κάλυψη από τον Αμμώνιο· να πώς εκθέτει απερίφραστα την κρίση του (σελ. 139.26-28) για το τι σχεδιάζει ο Αριστοτέλης να κάνει:

'Βούλεται μὲν διὰ τούτων παραστήναι τῇ δόξῃ τῇ ἀναιρούσῃ τὸ ἐνδεχόμενον, ἵνα ὡς οἶόν τέ ἐστὶ κρατυνθείσαν αὐτὴν διελέγξῃ, τοὺς ...προϊσταμένους ταύτης τῆς δόξης διὰ τούτων ὑποκρινόμενος ...'

ΔΗΛΑΔΗ:

'επιδιώξῃ του είναι με αυτά τα λόγια που μεταχειρίζεται να παραστεί ως συνήγορος της δοξασίας που αρνείται το ένδεχομένο, με απώτερο σκοπό, να την ενδυναμώσει όσο περισσότερο γίνεται και τότε να την καταρρακώσει, ...ενώ στο μεταξύ με τα λόγια του αυτά θα υποδύεται ένα από τους πρωτοστάτες δήθεν αυτής της δοξασίας'. (! !)

Στις ερμηνείες που δίνουν νεότεροι επιφανείς ερμηνευτές γι' αυτό το τμήμα τού έργου δύσκολα μπορεί κανείς να βρει συνοχή και ενιαίο νόημα.³⁹ Η κρίση τού Αμμωνίου για μια –θα λέγαμε– δραματική θεώρηση της τακτικής τού Αριστοτέλη αποδίδει και συνοχή και λογικό ειρμό στην πυκνότητα επιχειρηματολογίας του, που περαιώνεται δυναμικά μέσα στα όρια του κεφαλαίου 9, ενός από τα πιο μικρά κεφάλαια τού *Περὶ ἔρμηνείας*.

* * *

Στη μορφή της η επιχειρηματολογία τού Αριστοτέλη είναι μια μακρά συλλογιστική ακολουθία σε δύο κύριες φάσεις, με υποδιαίρεση της πρώτης σε δύο βήματα. Σημειώνουμε όμως ότι, αντί συλλογισμών σε τυπική μορφή, τα διαδοχικά βήματα της ακολουθίας έχουν κατά το πλείστον μορφή 'ένθυμημάτων'.⁴⁰ Είναι συνήθης μορφή στη ρητορική διαλόγων με ζωηρές απηχήσεις προφορικότητας, σαν αυτόν στο έργο, γιατί ευκολύνει την αβίαστη προβολή των διανοημάτων, χωρίς να σχηματοποιούν οι συνδιαλεγόμενοι τη φυσική ροή τής σκέψης τους, ενώ ο συλλογισμός, που υπόκειται, ως εσώτερο σχήμα, στη διάνοια τού ομιλητή πίσω από το ενθύμημα, γίνεται αντιληπτός αυτόματα και από τον απέναντί του –σε εμπειρία εφάμιλλο– αντιδιαλεγόμενο.

Η πρώτη φάση της επιχειρηματολογίας –και η εκτενέστερη– καλύπτει τον υποκριτικό αντίλογο, που ο Αριστοτέλης αναπτύσσει αποκρούοντας τάχα το

39. Βλ. ACKRILL [1963] 1971, σελ. 132-42: εμπειριστατωμένη παρουσίαση αντιπροσωπευτικών ερμηνευτικών απόψεων. – Βλ. επίσης ROSS [1923, 1968], σελ. 80-81.

40. Από το 'ένθυμημα' (= ελλειπτικό συλλογισμό) 'ἐλλείπει' συνήθως δεύτερη προκειμένη, η οποία όμως συχνά αναπληρώνεται με προσθήκη αιτιολογιών αμέσως μετά το ενθύμημα.

‘ενδεχόμενον’. Στη δεύτερη, και πολύ συνοπτική, το προσωπείο του *ενισταμένου* αποβάλλεται και ο λόγος επιστρέφει στην αρχική του πηγή· γίνεται πάλι αυθεντικά αριστοτελικός. Θα φτάσει ως εκεί, αφού πρώτα περάσει και από κάποιες ενδιάμεσες μεταπτώσεις. (Με όμοια τεχνική μια μουσική σύνθεση ποικίλλεται αρμονικά και προβαίνοντας από μετατροπία σε μετατροπία επιστρέφει στην αρχική της τονικότητα.)

– III:Βα. Η ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ (9.18a34-19a6) –

(α.1) Ο Αριστοτέλης ως αντιμαχόμενος τη δική του θεωρία (9.18a34-18b25).

Αρχικά ο Αριστοτέλης, όπως απαιτούσε το διαλεκτικό έθος, καταθέτει ένα πρώτο **ΛΗΜΜΑ**, κατά Αμμώνιο ‘λημμάτιον’⁴¹— μια προσυμφωνούμενη θέση κοινά δεκτή ως αφετηρία για διάλογο· εδώ οι δύο πλευρές νοείται ότι δέχονται ως τέτοιο αρχικό έρεισμα στοιχειώδους συμφωνίας λόγου με αντίλογο το εξής (*Περὶ ἑρμηνείας* 9.18a34-35):

‘εἰ γὰρ πᾶσα κατάφασις ἢ ἀπόφασις ἀληθὴς ἢ ψευδής, / καὶ ἅπαν ἀνάγκη ἢ ὑπάρχειν ἢ μὴ ὑπάρχειν’
ΔΗΛΑΔΗ:

εφόσον {δεχόμαστε ότι} κάθε εξαγγελία καταφατική ή αποφατική ή είναι αληθής ή είναι ψευδής, τότε {δεχόμαστε ότι} και το κάθε άγγελμα είναι ανάγκη ή να ισχύει ή να μην ισχύει.⁴²

Το **ΛΗΜΜΑ**, αν το δούμε ως αυτό που αργότερα ονομάστηκε [στωικά] ‘*συνημμένον*’, στο πρώτο τμήμα του, το ‘*ηγούμενον*’, ανακαλεί το σύστημα του αποφαντικού λόγου με μια μεικτή κάπως διατύπωση, μεταξύ αρχής του αποκλειόμενου τρίτου και αρχής της δισθένειας. Έτσι πιστοποιεί ότι και οι δύο πλευρές αναγνωρίζουν το σύστημα του αποφαντικού λόγου ως το καθεστώς των κανόνων, υπό τους οποίους θα κρίνονται οι μεταξύ τους διαφορές. Το δεύτερο τμήμα του **ΛΗΜΜΑΤΟΣ** (‘*έπόμενον*’), είναι μια συνοπτική έκφραση της αρχής της αντίφασης, με υποδήλωση και της δισθένειας, αλλά βρίσκεται σε σχέση λογικής ‘*άκολουθίας*’ από το ‘*ηγούμενον*’, που λογίζεται και αναγκαία.⁴³ Παράλληλα, η μνεία του όρου ‘*ανάγκη*’ λειτουργεί καθαρά ως θεματικό έμβλημα του κύριου άξονα, γύρω από τον οποίο κινείται, όπως θα δούμε, η διαλογική αναμέτρηση. Ουσιαστικά είναι αντιγνωμία ανάμεσα σε δύο στάσεις, τους *ενδεχομενικούς* και τους *αναγκαιόφρονες*, και δύο θεωρητικά σχήματα· το ένα είναι:

– με το ‘*ενδεχόμενον*’ αναγνωρισμένο τυπικά στο ισχύον σύστημα του αποφαντικού λόγου, περιορισμός της ισχύος που η ‘*ανάγκη*’ μπορεί συμβατά να κατέχει στο σύστημα·

και το άλλο, αδιάλλακτο σχήμα αυτό, είναι:

– με απόλυτη αναγνώριση της ‘*ανάγκης*’ στο σύστημα, χωρίς περιορισμό της ισχύος της, αποκλεισμός του ‘*ενδεχομένου*’ ως παντελώς ασύμβατου με αυτήν.

Οι δύο πλευρές αντιπροσωπεύονται μέσα από τη διαφορετική καθεμιά θέση της απέναντι στο **ΛΗΜΜΑ** και μετέχουν με άνισες απαιτήσεις στην αρχόμενη διαλογική αναμέτρηση.

Σημειώνουμε και κάτι ακόμα· ότι το **ΛΗΜΜΑ** καταφάσκει ουσιαστικά μια σχέση *σημαινόντων* προς *σημαινόμενα*, που διανοητικά, άρα και λογικά, είναι πράγματι *αναγκαία*· αλλά συχνά θα δούμε να χρησιμοποιείται η σχέση και αντίστροφα, όχι με την έννοια της *λογικής ακολουθίας* των *σημαινόντων* από τα *σημαινόμενά* τους, αλλά με μια έννοια *οντολογική*, ως σχέση *υπαρκτικής εξάρτησης* των *σημαινομένων* από

41. ΑΜΜΩΝΙΟΣ *Υπόμνημα*, σελ. 140.22

42. Η διατύπωση αυτού του **ΛΗΜΜΑΤΟΣ**, στο πρώτο μέρος της, είναι μια συνοπτική έκφραση της αρχής της δισθένειας στη σχέση *δύο προτάσεων* μιας αντίφασης· ενώ στο δεύτερο, απηχεί μια μορφή δισθένειας ως σχέση μεταξύ *δύο τιμών αλήθειας* κάθε πρότασης χωριστά· Διακρίνουμε λοιπόν αντίστοιχα: (α) δισθένεια κατά ζεύγος προτάσεων και (β) δισθένεια κατά (μεμονωμένη) πρόταση. Θα δούμε να χρησιμοποιείται συχνά στα επόμενα τότε η μία μορφή τότε η άλλη.

43. Σημειώνουμε ότι ο ACKRILL [1963] 1971, σελ. 135, αναγνωρίζει αυτό το τμήμα του *λήμματος* (“*this apodosis*”) ως έκφραση της «*ετεροκαθοριστικής*» (*determinist*), θέσης, όπως τη χαρακτηρίζει, για την οποία προσθέτει ότι «στη συνέχεια αναπτύσσεται και τελικά (19a7) απορρίπτεται».

τα σημαίνοντα, δηλαδή των πραγμάτων από τα λεγόμενα, που μπορεί και αυτή αδόκιμα να εκληφθεί –ή και να προβληθεί λόγω πλάνης– ως αναγκαία.

Αυτό είναι το αρχικό ΛΗΜΜΑ, που λειτουργεί ως αφετηρία τού διαλόγου.

Ο σχεδιασμός τού διαλόγου είναι ευκρινής: Σε πρώτη φάση παρακολουθούμε τον Αριστοτέλη να υποστηρίζει την απόλυτη και καθολική ισχύ τής αρχής τής αναγκαιότητας, ως «συνήγορος» εκείνων που ενίστανται κατά του 'ένδεχόμενου': κάποτε μάλιστα θα δούμε να επιτρέπει στον «συνήγορο» εαυτό του και αδόκιμες συλλογιστικές μεθόδους, που οι «πελάτες» του φυσικά τις εκτιμούσαν, όπως τις γνώριζαν από την ατελή ακόμα διαλεκτική τους.⁴⁴ Με νέα υγιή επιχειρήματα και με παλαιά διαλεκτικά τεχνάσματα ο Αριστοτέλης θα επιδιώξει να εμφανίσει ότι το ηγούμενον του ΛΗΜΜΑΤΟΣ ισχύει επίσης κατ' ανάγκην, όπως η ακολουθία και ότι το ΛΗΜΜΑ διατηρεί την ισχύ του και σε μελλοντική αναφορά, ενώ το 'ένδεχόμενον' δεν συμβιβάζεται βέβαια με το 'κατ' ανάγκην' και συνεπώς ακυρώνεται. Το αλλοιωμένο τελικά ηγούμενον, ως αυτοτελής θέση, θα υποβληθεί σε αμερόληπτο κριτικό έλεγχο από τον ίδιο τον Αριστοτέλη και θα απορριφθεί ως 'άτοπον' και πηγή ατόπων με την απόρριψή του θα εκλείψουν μαζί και όλες οι αμφισβητήσεις που υπήρχαν για το 'ένδεχόμενον'. Και στην τελική φάση θα κατακυρωθεί η θεωρία τού 'ένδεχόμενου'.

Στα καθέκαστα, η κατανόηση τής τακτικής με την οποία θα εκτελείται αυτό το σχέδιο μπορεί να μη μας φανεί τόσο εύκολη, αλλά μια αναλυτική ερμηνεία, που παρέχεται, στόχο έχει να καταστήσει την παρακολούθηση όσο το δυνατόν πιο άνετη.

* * *

Αμέσως μετά το αρχικό ΛΗΜΜΑ ο Αριστοτέλης, κατά καθήκον «συνηγόρου», διευρύνει επιδέξια την έννοια της αναγκαιότητας, ενώ ταυτόχρονα επεκτείνει την αναφορά της και στο μέλλον τη θέση αυτή ακριβώς και θα αποκρούσει στο τέλος. Πάντως είχε εξασφαλίσει θεμιτή ευχέρεια για τη διεύρυνση της 'ανάγκης', καθώς άφησε ασαφή τα όρια καθολικότητας στους δύο <ποσο>δείκτες, 'πᾶσα' και 'ἅπαν', που περιέχονται στο ΛΗΜΜΑ.

Για αιτιολόγηση αυτής της διεύρυνσης ο Αριστοτέλης προβαίνει σε κατασκευή παραδείγματος μέσα από την κοινή εμπειρία: από αυτό εξάγει κάτι σαν την αρχή τής δισθένειας, ως επακόλουθο αναγκαίο τού ΛΗΜΜΑΤΟΣ, αλλά χρησιμοποιεί και τους γραμματικούς Μέλλοντες ('φήσει', 'ἔσσεσθαι', 'μή φήσει'), που λειτουργούν ως ένδειξη (λεκτική απλώς) ότι η αρχή τής δισθένειας ισχύει με αναφορά και στο ΜΕΛΛΟΝ (Περὶ ἔρμ. 9.18a35-38):

εἰ γὰρ ὁ μὲν / φήσει ἔσσεσθαι τι ὁ δὲ μὴ φήσει τὸ αὐτὸ τοῦτο, ἤλον ὅτι / ἀνάγκη ἀληθεύειν τὸν ἕτερον αὐτῶν, εἰ πᾶσα κατάφασις <ἢ ἀπόφασις> / ἀληθὴς ἢ ψευδής· ΔΗΛΑΔΗ·

πράγματι, αν θελήσει ένας να πει ότι κάτι ΝΑΙ, θα γίνει και ένας άλλος θελήσει να πει ΟΧΙ γι' αυτό το ίδιο κάτι, είναι ολοφάνερα αναγκαίο να λέει αλήθεια ένας από τους δύο, εφόσον κάθε καταφατική <ἢ αποφατική>⁴⁵ εξαγγελία είναι ή αληθής ή ψευδής·

ίσως κανένας Μεγαρικός δεν θα αναγνώριζε τόσο προωθημένους ισχυρισμούς ως γνήσιες απόψεις του. Αλλά ο Αριστοτέλης τις ενισχύει με υπερβολή, ώστε και πιο σθεναρά στο τέλος να τις διελέγξει. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι και στα Μετά τὰ Φυσικά του ο Αριστοτέλης, όταν αναφέρεται στους Μεγαρικούς, θέτει απώτερο στόχο, όπως και εδώ, την κατάδειξη και απόκρουση των δοξασιών τους, κάτι που δέχεται και ο ROSS με σχόλιό του στο χωρίο Μετά τὰ Φυσικά Θ3 1046b29: 'His {Aristotle's} method is to point out the disastrous consequences of the Megarian doctrine' («η μέθοδός του είναι να καταδείξει τις ολέθριες συνέπειες της Μεγαρικής δοξασίας»)⁴⁶.

Είναι κεφαλαιώδους σημασίας η διευκρίνιση που ευθύς αμέσως παραθέτει ο Αριστοτέλης, ότι τέτοιας μορφής εξαγγελίες, με βάση τις αρχές τού αποφαντικού λόγου, δεν θα βρεθούν συναληθεύουσες⁴⁷ (Περὶ ἔρμ. 9.18a38-39):

44. Επιστήμανση σχετικών δειγμάτων στον πλατωνικό Πρωταγόρα, βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ [1981], 365-8: Η πρώτη πλατωνική Λογική· και 435-7: Σφάλματα και αδυναμίες τής πλατωνικής Λογικής.

45. Υπάρχει διάφορος γραφή (varia lectio) σε μερικούς χειρόγρ. κώδικες με την πρόσθετη φράση.

46. ROSS [1970], τόμ II, σελ. 244 (βλ. κατακλείδα στο σχετικό ΣΧΟΛΙΟ του).

47. Όπως π.χ. οι καθόλου ως μερικές: 'ΤΙΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ • ΟΥ ΠΑΣ ἄνθρωπος περιπατεῖ'.

‘ἄμφω γὰρ οὐχ ὑπάρξει ἅμα ἐπὶ τοῖς / τοιοῦτοις.’

ΔΗΛΑΔΗ:

γιατί δεν πρόκειται, για εξαγγελίες αυτού του τύπου, να προκύψει ότι αληθεύουν (ισχύουν) και οι δύο συγχρόνως.

Σε επόμενη ευκαιρία ο Αριστοτέλης έχει προβλέψει να προσθέσει, όπως θα δούμε (9.18b17-18), ότι εξαγγελίες όμοιες με αυτές ούτε να συμψεύδονται είναι δυνατόν. Συλλέγει έτσι δύο προϋποθέσεις που –σε ένα τελευταίον υπερασπιστικό γύρο– θα στηρίξουν ως συμπέρασμα την προτεινόμενη **αναίρεση** του ‘ένδεχομένου’.

Προσάγει και άλλα παραδείγματα ο Αριστοτέλης για επίρρωση του αρχικού ΛΗΜΜΑΤΟΣ – ‘κρατῦναι βουλόμενος τὸ λημμάτιον’, κατά τον Αμμώνιο (σελ. 140.32). Θα δούμε μάλιστα ότι, όπως πιο πάνω, συχνά και στα λοιπά παραδείγματά του εφαρμόζει ένα τέχνασμα μεταφοράς: από τους λόγους (εξαγγελίες) στα πρόσωπα (εξαγγέλλοντες) και αντί για τιμές αλήθειας των εξαγγελιών, αληθής-ψευδής, κρίνει αληθεύοντες ή ψευδόμενους τους λέγοντες. Με αυτό, εκτός από τη δραματοποίηση, που προσδίδει ενάργεια βέβαια στις εκφράσεις του, διαμορφώνει και ένα σχήμα χρονικά διβαθμης διάταξης, όπου οι λέγοντες τοποθετούνται σε χρονική βαθμίδα παλαιότερη από αυτή, στην οποία αναφέρονται οι λόγοι τους. Είδαμε πιο πριν ομιλητές στο ΠΑΡΟΝ (‘ἀληθεύειν’) να διατυπώνουν προρρήσεις για το ΜΕΛΛΟΝ (‘ἔσεσθαι’). Στη συνέχεια θα δούμε ότι εύκολα μετακινείται αυτό το σχήμα μία βαθμίδα πιο πάνω ή πιο κάτω στον χρόνο: υπάρχει έτσι πρόσθετη ευχέρεια για παράθεση εξαγγελιών σε γραμματικό χρόνο Μέλλοντα, που άνετα μπορούν να μεταποιοούνται σε (λογικές) εκφράσεις με αναφορά ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ.

Αναφέραμε ήδη ότι ο Αριστοτέλης κάποιες φορές, καταχρηστικά βέβαια, ως «συνήγορος», χρησιμοποιεί στα επιχειρήματά του ένα παλαιό διαλεκτικό τέχνασμα αντιστροφής των σχέσεων. Έτσι, στα δύο επόμενα χωρία, η λογική αντιστοιχία ανάμεσα σε σημαίνοντα και σημαινόμενα εκφέρεται πρώτα ως σχέση οντολογικής ακολουθίας, άρα υπαρκτικής **αναγκαίας** εξάρτησης των σημαινομένων από τα σημαίνοντα – δηλαδή των πραγμάτων από τους λόγους (Περὶ ἔρμ. 9.18a39-b1):

‘Εἰ γὰρ ἀληθές εἶπεν ὅτι λευκὸν ἢ οὐ / λευκὸν ἐστιν, ἀνάγκη εἶναι λευκὸν ἢ οὐ λευκόν,’

ΔΗΛΑΔΗ:

Και εννοείται βέβαια ότι, αν είναι αλήθεια να πει κανείς για κάτι ότι είναι λευκό ή ότι δεν είναι λευκό, τότε είναι ανάγκη αυτό να είναι λευκό ή να μην είναι λευκό,

και επαναφέρεται έπειτα η σχέση ως εξαγόμενο αντεστραμμένη σε **αναγκαία λογική ακολουθία** των σημαινόντων από τα σημαινόμενα – των λόγων από τα πράγματα: πλεονασμός· αφού η σχέση με αυτή την έννοια είναι εξ υπαρχής αποδεκτή, ως προφανής και λογικά πράγματι αναγκαία (Περὶ ἔρμ. 9.18b1-3):

‘καὶ εἰ / ἐστι λευκὸν ἢ οὐ λευκόν, ἀληθές ἦν φάναι ἢ ἀποφάναι· καὶ / εἰ μὴ ὑπάρχει, ψεύδεται, καὶ εἰ ψεύδεται, οὐχ ὑπάρχει’

ΔΗΛΑΔΗ:

όπως επίσης, αν κάτι είναι λευκό ή δεν είναι λευκό, τότε αλήθεια ήταν από πριν να έλεγε κανείς ΝΑΙ, είναι, ή να έλεγε ΟΧΙ, δεν είναι· και αν δεν ισχύει ό,τι είπε, ψεύδεται, και αν ψεύδεται, δεν ισχύει αυτό που είπε·

επίτηδες όμως, σε συνδυασμό με αυτή την αντιστροφή και επάνοδο, γίνεται και μετατόπιση της διβαθμης κατασκευής κατά μία βαθμίδα προς το παρελθόν (‘ἀληθές ἦν’)· έτσι, ο προσποιοούμενος τον πολέμιο του ‘ένδεχομένου’ Αριστοτέλης εμφανίζει εκ νέου περισσότερο ενισχυμένο και με αναφορά ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ βεβαιωμένη το ίδιο συμπέρασμα του ΛΗΜΜΑΤΟΣ, τώρα ως επακόλουθο αναγκαίο (Περὶ ἔρμ. 9.18b4):

‘ὥστ’ ἀνάγκη τὴν κατὰφασιν ἢ τὴν ἀπόφασιν ἀληθὴ εἶναι.’

ΔΗΛΑΔΗ:

ώστε είναι αναγκαίο ή η καταφατική εξαγγελία να είναι αληθής ή η αποφατική.

Αβίαστα λοιπόν συνάγονται όλα όσα υπαγορεύουν **αναγνώριση** της ‘ἀνάγκης’, ως λογικής, αλλά **και** υπαρκτικής-οντολογικής (!) αναγκαιότητας, τόσο για το ‘εἶναι’, όσο και για το ‘γίγνεσθαι’ και ως άμεσο επακόλουθο προβάλλεται κατ’ ευθείαν η **απόρριψη** τού τυχαίου γενικά και ειδικά τού ‘ένδεχομένου’, είτε αυτό αναφέρεται σε μία χρονική στιγμή είτε, αντίστοιχα, σε χρονική διάρκεια (Περὶ ἔρμ. 9.18b5-6):

‘Οὐδὲν ἄρα οὔτε ἐστιν οὔτε γίγνεται οὔτε ἀπὸ τύχης οὔθ’ / ὁπότέρ’ ἔτυχεν, **ΔΗΛΑΔΗ:**

Τίποτε άρα, ούτε βρίσκεται στο εἶναι ούτε έρχεται στο εἶναι, ούτε όπως να ’ναι από τύχη ούτε όπως από κάθε δύο τυχαίνει το ένα.

πιο ειδικά όμως τονίζεται, ως κάτι αυτονόητο, το ασύμβατο του ‘ένδεχομένου’ με εκφράσεις ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗΣ αναφοράς – το κυρίως επίμαχο θέμα (Περὶ ἔρμ. 9.18b6-7):

‘οὐτ’ ἔσται ἢ οὐκ ἔσται, ἀλλ’ ἐξ ἀνάγκης ἅπαν/τα καὶ οὐχ ὁπότερ’ ἔτυχεν’⁴⁸ ΔΗΛΑΔΗ: ἔτσι επίσης, οὔτε κάτι πρόκειται νὰ ἐρθεῖ ἢ δεν πρόκειται νὰ ἐρθεῖ στο εἶναι, ἀλλὰ τα πάντα βαίνουν κατ’ ἀνάγκη καὶ καθόλου ὅπως ἀπὸ κάθε δύο τυχαίνει το ένα, ἐνῶ ἄλλο τόσο τονίζεται καὶ ἡ καθολικὴ ἰσχὺς τῆς ἀναγκαιότητος, σε ἀντίθεση (καὶ με τόνο θριαμβικό) ἀπέναντι στὴν πιο κεντρικὴ αὐτὴ ἐννοία τῆς τυχειότητος, το ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’: πού ο ἀριστοτελικὸς λόγος –καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴ του σήμανση– τόσο ζωηρὰ το ἐξαίρει, ὥστε ο Ἀμμώνιος νὰ παρομοιάζει με κέντρο καὶ προπομπὸ γενικά τοῦ ‘ἐνδεχομένου’ ἀκριβῶς το ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’ (σελ. 143.20-22): ‘τὸ οἶον κέντρον αὐτοῦ’, ὅπως λέει, ‘...ὅπερ ἔλαβεν ἀντὶ τοῦ ἐνδεχομένου παντὸς ὁ Ἀριστοτέλης’.

Υπενθυμίζεται ἐπειτα τὸ τέλος τοῦ ΛΗΜΜΑΤΟΣ, ἡ ἀκολουθία, γιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ κύρους τῆς, θετικά πρῶτα, με βάση ὅσα προηγήθηκαν (Περὶ ἔρμ. 9.18b7-8):

‘ἢ γὰρ ὁ φὰς ἀληθεύει ἢ ὁ ἀπο/φὰς)’

ΔΗΛΑΔΗ:

(αφού, εἶπαμε, ἢ αὐτὸς πού εἶπε το ΝΑΙ ἀληθεύει ἢ αὐτὸς πού εἶπε το ΟΧΙ)·

ἀλλὰ καὶ ἀποθετικά ἐπειτα, ἀν υποθέταμε ὅτι το ΛΗΜΜΑ δεν κρινόταν ἀποδεκτό· ἡ τύχη τότε –καὶ ὄχι ἡ ‘ἀνάγκη’– θα καθόριζε τι θα γινόταν ἢ δεν θα γινόταν (Περὶ ἔρμ. 9.18b8):

‘ὁμοίως γὰρ ἂν ἐγίγνετο ἢ οὐκ ἐγίγνετο’

ΔΗΛΑΔΗ:

γιατί διαφορετικά, θα ἦταν ἐξίσου δυνατόν νὰ ἐρθεῖ κάτι στο εἶναι ἢ δεν θα ἦταν δυνατόν νὰ ἐρθεῖ στο εἶναι·

ἐνθύμημα προέκυψε καὶ ἐδῶ· πού συμπληρώνεται ἐπίσης με τὴν αἰτιολόγησή του, ὅτι δηλαδή ἀπὸ τὴν κεντρικὴ επικράτηση τοῦ ‘ἐνδεχομένου’ (αφού αὐτὸ σημαίνει το ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’) δεν θα ἀπέμενε τίποτε ξεκάθαρο, γιὰ οἰοιαδήποτε κατάσταση, ἀν αὐτὴ εἶναι ἢ δεν εἶναι ἔτσι ἢ ἀν θα εἶναι ἢ δεν θα εἶναι ἔτσι ἀλλὰ ἀλλιῶς (Περὶ ἔρμ. 9.18b8-9):

‘τὸ γὰρ ὁπότερ’ | ἔτυχεν οὐδὲν μᾶλλον οὕτως ἢ μὴ οὕτως ἔχει ἢ ἔξει.–’

ΔΗΛΑΔΗ:

καὶ πραγματικά, το ὅτι ἀπὸ κάθε δύο τυχαίνει το ένα, καμιά ἐνδειξη δεν δίνει ἀν ἡ κατάσταση εἶναι ἔτσι ἢ δεν εἶναι ἔτσι ἢ ἀν θα εἶναι ἢ δεν θα εἶναι ἔτσι.–

Γιὰ τὸν υπέρμαχο τῆς ἀναγκαιότητος λοιπόν, πού ο Ἀριστοτέλης υποδύεται αὐτὴ τὴν ὥρα, ο μέγας κίνδυνος ἀπὸ μιὰ γενίκευση τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνδεχομενικότητος εἶναι ἡ ἀπροσδιοριστία τοῦ μέλλοντος (ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τοῦ παρόντος).

Ολικὸ συμπέρασμα (τῆς «συνηγορίας») ὡς ἐδῶ εἶναι ὅτι το ‘ἐνδεχόμενον’ καμιά θέση δεν ἔχει στὸν κόσμον τῶν ὄντων, ἀλλὰ τα πάντα ρυθμίζονται τάχα ἀπὸ τὴν καθολικὴ επικράτηση τῆς ἀναγκαιότητος. Εἶναι ὅμως συμπέρασμα πού συνάγεται χωρὶς αὐστηρὴ στήριξη, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ἐπίφαση λογικοῦ εἰρμού πού, λεκτικοποιημένη θα λέγαμε, μοιάζει νὰ βαίνει κάπως ἔτσι:

⋮ αφού ἡ ἀναγκαιότητα διέπει καὶ ὅσα ἀνήκουν στο μέλλον, ἡ ἀναγκαιότητα ὀρίζει τι θα γίνη ἢ τι δεν θα γίνη ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ καὶ οὖν ἀντίστοιχες ἀρα ἐξαγγελίες με ἀναφορὰ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ἀποβαίνουν ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς κατ’ ἀνάγκη.

Καὶ αὐτὸ υποτίθεται ὅτι ἐπιτρέπει στὸν υπέρμαχο τῆς ἀναγκαιότητος νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι στα ζεύγη προτάσεων ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ἀναφορὰς ὑπάρχει σταθερὰ χαραγμένη διχοτομία τοῦ νοηματικοῦ διαστήματος μεταξύ τους σε πεδίο ἀλήθειας καὶ πεδίο ψεύδους· κάτι πού, σε ρητορικὸ ἐπίπεδο, ἐκφράζει τὴ διαβεβαίωση ὅτι τάχα, με ἰσχύουσα καὶ γιὰ το ΜΕΛΛΟΝ ἀκόμα τὴν ἀναγκαιότητα, ο κανόνας τῆς ἀντίφασης λειτουργεῖ κανονικά καὶ οὔτε ἡ ἀρχὴ τῆς δισθένειας ἐπηρεάζεται οὔτε καμιά ἄλλη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ ἀποφαντικοῦ λόγου.

Ἡ ἀποδοχὴ αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ θα ἀποτελέσει τελικά το ἀνατρεπτικὸ λάθος τῶν υπερχάων τῆς ἀναγκαιότητος· ο Ἀριστοτέλης ὅμως, ἀκόμα συνήγορός τους, ἐρχεται νὰ ἀναπτύξει τώρα συστηματικότερα αὐτὴ τὴ θέση, με ἄλλα, πιο ἐνισχυμένα ἐπιχειρήματα. Ἐτσι τουλάχιστον προαγγέλλει ο Ἀμμώνιος (σελ. 144.9-

48. Το ‘ὁπότερ’/ὁπότερ(α) ἔτυχεν’ (ἢ ‘ὁπότερον ἔτυχεν’) νοεῖται, κατὰ τὸν Ἀμμώνιο, ὡς ‘κέντρον’ τοῦ ‘ἐνδεχομένου’ καὶ ὅλου γενικά τοῦ χώρου τῆς τύχης καὶ τοῦ τυχαίου στὴν κοινὴ ἐλληνικὴ με αὐτὴ τὴν ἐκφράση δῆλωναν τὴν περίπτωσιν πού πετύχαινε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο διαμφισβητούμενα: ‘ὁπότερον ἔτυχεν’, κυριολεκτικά «ὅποιο ἔτυχε ἀπ’ τὰ δύο»· ὅπως π.χ. με κλήρωση: «ὅποιο ἀπὸ τὰ δύο ονόματα»· ἢ με τυφλὴ προτίμηση: «το δεξί ἢ το ἀριστερό»· ἢ με ρίψη κέρματος: «κορώνα ἢ γράμματα» κτλ. Στὸ λεξιλόγιό τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ἐκφράση πῆρε θέση τεχνικοῦ ὅρου.

14): ότι τὰ πιο πριν ἄσυμφανῶς εἰρημένα ... βούλεται διὰ τούτων σαφέστερον ἡμῖν παραδοῦναι μετὰ πλείονος ἐπεξεργασίας προάγων τὸν λόγον'.

Ζεκινάει λοιπόν σαν από νέα αρχή ('ἔτι') ο Αριστοτέλης και επιχειρηματολογεί με το **διβαθμο** σχήμα, ως εξής (Περὶ ἔρμ. 9.18b9-10):

ἔτι εἰ ἔστι / λευκὸν νῦν, ἀληθές ἦν εἰπεῖν πρότερον ὅτι ἔσται λευκόν,' **ΔΗΛΑΔΗ:**

και πιο πέρα ακόμα· αν εἶναι κάτι λευκό στο παρόν, αλήθεια ἦταν αν λέχθηκε από το παρελθόν, ότι <δηλαδή> θα εἶναι λευκό,

Παρατηρούμε εδώ και ανάστροφη χρήση τού **διβαθμου** σχήματος και μετατόπισή του κατά μία βαθμίδα χρονική πίσω, προς το παρελθόν: ένα πραγματικό **παιχνίδι με τον χρόνο**.

Παριστάνεται δηλαδή εξαγγελία που έγινε πριν, σε χρόνο παρωχημένο και, ως **πρόρρηση**, μας μεταβιβάζεται σε **Παρατατικό** ('ἀληθές ἦν'), αν και έχει ως βάση μια διαπίστωση για κάτι το **ἀληθές** τώρα (ένα 'νῦν'), που εισάγεται με γραμματικό **Ενεστώτα** ('εἰ ἔστι'). Ο εξαγγέλλων όμως, τοποθετημένος βαθιά στο παρελθόν, θεάται από εκεί το παρόν ως μέλλον και εκφράζεται σε γραμματικό χρόνο **Μέλλοντα** ('ὅτι ἔσται'). Ἐτσι, το **διβαθμο** σχήμα με τη μετατόπισή του χρονικά προς τα πίσω αναπτύσσεται σε **τριβαθμο** και, λογικά γιατί όχι, σε απειρόβαθμο, αφού μόνο το **ΠΑΡΟΝ** είναι στιγμή, ενώ και το **ΠΑΡΕΛΘΟΝ** και το **ΜΕΛΛΟΝ** εκτείνονται σε ἀπειρο (Περὶ ἔρμ. 9.18b10-11):

ὥστε ἀεὶ / ἀληθές ἦν εἰπεῖν ὅτι οὖν τῶν γενομένων ὅτι ἔσται' **ΔΗΛΑΔΗ:**

ἀρα και ἀπὸ πάντα, για οτιδήποτε από όσα ἦρθαν ἤδη στο εἶναι, ἦταν αλήθεια αν <υποθεθεῖ πως> λέχθηκε ότι θα ἔρθουν στο εἶναι·

Ο χαρακτηρισμός τού **αληθούς** με πολλή άνεση μεταδίδεται και αναμεταδίδεται από το **παρόν** στο **παρελθόν**, από εκεί στο **μέλλον** και έπειτα στην αιωνιότητα του **μέλλοντος**. Ἐτσι, με ένα έντεχνο διολίσθημα, και με υποτιθέμενη ως **αναγκαία**, όχι τη λογική, αλλά την οντολογική αντιστοίχιση **σημαιομένων** προς **σημαίνοντα**, ενν. «αληθή», προκύπτει τέλος ότι (Περὶ ἔρμ. 9.18b11-13):

εἰ δ' ἀεὶ / ἀληθές ἦν εἰπεῖν ὅτι ἔστιν ἢ ἔσται, οὐχ οἶόν τε τοῦτο μὴ εἶναι / οὐδὲ μὴ ἔσεσθαι.' **ΔΗΛΑΔΗ:**

αφού όμως από πάντα ἦταν αλήθεια, αν λέχθηκε για κάτι ότι εἶναι ή ότι πρόκειται να εἶναι, δεν εἶναι δυνατόν αυτό να μην εἶναι ή να μη πρόκειται να εἶναι·

αλλά και από αυτό πάλι, με διαδοχικές μεταβάσεις, λεκτικές και μόνο, από κάποιες εκφράσεις πιο κοινόλεκτες: π.χ. 'μὴ οἶόν τε', σε άλλες συνώνυμες αλλά πιο τυπικές: όπως π.χ. στην εύχρηστη κοινή έκφραση 'ἀδύνατον', αυτήν που βλέπουμε στο επόμενο (ενθυμηματικό) πόρισμα (Περὶ ἔρμ. 9.18b13-14):

ὅ δὲ μὴ οἶόν τε μὴ γενέσθαι, ἀδύνατον μὴ / γενέσθαι' **ΔΗΛΑΔΗ:**

και ό,τι δεν εἶναι δυνατόν να μην έρθει στο εἶναι, αυτό εἶναι αδύνατον να μην έρθει στο εἶναι·

ή από τη διατύπωση 'ἀδύνατόν ἔστι μὴ' στην εντελώς απλή έκφραση 'ἀνάγκη ἔστιν', που βλέπουμε επίσης στο επόμενο (Περὶ ἔρμ. 9.18b14):

ὅ δὲ ἀδύνατον μὴ γενέσθαι, ἀνάγκη γενέσθαι' **ΔΗΛΑΔΗ:**

και ό,τι εἶναι αδύνατον να μη έρθει στο εἶναι, αυτό εἶναι ανάγκη να έρθει στο εἶναι με κατάληξη αυτών των μεταβάσεων την αλλοίωση του νοήματος της **ανάγκης**.

Η αναγκαιότητα δηλαδή παρουσιάζεται να χαρακτηρίζει όχι λογική ακολουθία διανοημάτων, αλλά δεσμευτικά —και για το μέλλον— προσδιορισμένη **υπαρκτική** συνεξάρτηση μεταξύ **πραγμάτων** (Περὶ ἔρμ. 9.18b14-15):

ἅπαντα / οὖν τὰ ἔσόμενα ἀναγκαῖον γενέσθαι.' **ΔΗΛΑΔΗ:**

τα πάντα επομένως, όσα πρόκειται να έρθουν, εἶναι ανάγκη να έρθουν στο εἶναι.

Η καθολικά ισχυρή **αναγκαιότητα** απλώνεται πια διαχρονικά και υπεραιώνια. Πιο μεγάλη εξώθηση ως την υπερβολή δεν θα μπορούσε να επιτύχει ο Αριστοτέλης.

Συλλογιστικά βέβαια η τακτική αυτή είναι εμφανώς ανίσχυρη· και μπορεί να φαίνεται ότι σ' αυτήν στήριξε ο Αριστοτέλης-συνήγορος την απόλυτη ως προς το **ΜΕΛΛΟΝ** και οριστική απόρριψη του 'ένδεχομένου' και κάθε έννοιας τού τυχαίου, εξ ονόματος και για χάρη πάντα των **εντολέων** του (Περὶ ἔρμ. 9.18b15-16):

‘Οὐδὲν ἄρα **ὁπότερ’ ἔτυχεν** / οὐδ’ **ἀπὸ τύχης ἔσται**’

ΔΗΛΑΔΗ:

Οπότε ἄρα τίποτε δεν πρόκειται να είναι ὅπως ἀπὸ κάθε δύο τυχαίνει το ένα οὔτε ὅπως <αλλιώς> και αν είναι ἀπὸ τύχη

ἀλλ’ ἴσως ὅλη αὐτή ἡ τεχνική αλυσίδα τοῦ χρησίμευσε ἐν τῷ μεταξύ ὡς ἓνα σχῆμα *επαναλήψεων*, πρὸς ρητορική ἀπλῶς ἐπίταση τοῦ εὐνοϊκοῦ συμπεράσματός του γιὰ τὴν *αναγκαιότητα* (Περὶ ἔρμ. 9.18b16):

‘εἰ γὰρ **ἀπὸ τύχης, οὐκ ἐξ ἀνάγκης**.’

ΔΗΛΑΔΗ:

ἐπειδὴ, ἀν εἶναι ἀπὸ τύχη, δὲν θὰ εἶναι ἐξ ἀνάγκης.

Γιὰτί συλλογιστική ἐπίρρωση τοῦ *ασυμβίβαστου* τῆς **τύχης** μετὰ τὴν παριστάμενη ὡς κατισχύουσα ἤδη **ἀνάγκη**, ἀσφαλῶς στὸν *συνηγορικό* τοῦ οὔλισμοῦ δὲν διαθέτει.

Εὐκαιριακὰ ἐξάλλου μὴ αλυσίδα *λεκτικῶν* μεταβάσεων, ὅπως αὐτή, θὰ πρέπει νὰ λειτουργήσῃ στὴ διάνοια τοῦ –*αὐθεντικοῦ*– Αἰριστοτέλη ὡς *προγύμνασμα*, ἀπὸ τῶρα, στὴ χρῆση πρὶο ἐπεξεργασμένης ορολογίας, ὄχι γιὰ τοὺς ἀντιπάλους· γιὰ τὴν ὑπὸ ἰδρυση *θεωρία* τοῦ ‘*ἐνδεχομένου*’. Εὐλόγα ἐστὶ ἐξηγείται, τι λόγο εἶχε ὁ Αἰριστοτέλης, σὲ μὴ καίρια φάση τῆς *συνηγορίας* τοῦ ὑπὲρ τῶν *ἀντιπάλων* τοῦ *ἐνδεχομένου*, νὰ παρεμβάλλει τεχνικὲς ἐκφράσεις καὶ ὅρους ποὺ θὰ τοῦ χρειαστοῦν μετὰ ἀπὸ λίγῳ, ὅπως θὰ δοῦμε, γιὰ τὴν τυποποίηση ἀκριβῶς τῆς ὑπὸ κατασκευὴ νέας θεωρίας τοῦ· εἶναι σαν νὰ προκαταβάλλει σὲ πεδίο κατεχόμενο ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο τὰ θεμέλια τοῦ κτίσματος ποὺ ετοιμάζεται νὰ ἀνεγείρει.

Ὡς ἐδῶ οἱ ἀντίπαλοι τοῦ ‘*ἐνδεχομένου*’ θὰ ἐντυπωσιάζονταν, ὑποθέτομε, νὰ παρακολουθοῦν τὴν ἐξάλειψή τοῦ σταδιακὰ καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση ολοένα τῆς *αναγκαιότητας*, ὡς καὶ γιὰ τὸ μέλλον. Αἰπὸ τὴν πλευρὰ πάλι τοῦ Αἰριστοτέλη, ἡ αἴσθησις τοῦ ἀσθενικοῦ, (ἀπλὰ συνειρμικοῦ) συμπεράσματός τοῦ εἶναι σαν νὰ τὸν ὠθησῇ –τῶρα– νὰ ἐνισχύσει τὸν λόγο, σὲ ἀντιστάθμισμα, με μὴ συμπλήρωση οφειλόμενη ἀπὸ προηγούμενο ἐπιχείρημα – ἀλλὰ ποὺ τὴν ἀφησε γιὰ τὸ τέλος τῆς ὑπεράσπισης.

Εἶχε θεωρήσει ἐκεῖ (18a38-39) ὅτι ἐξαγγελίες ἀντιτιθέμενες, ποὺ ἐκφέρονται γιὰ τὸ ΜΕΛΛΟΝ, δὲν συμβαίνει νὰ *συναληθεύουν*. Θὰ δοκιμάσει ἐδῶ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οὔτε *συμψεύδονται* – ὅτι *δεν* συμβαίνει δηλαδὴ νὰ **μὴ εἶναι ἀληθὲς οὔτε ἡ μὴ οὔτε ἡ ἄλλη** (Περὶ ἔρμ. 9.18b17-18):

–**‘Ἀλλὰ μὴν οὐδ’ ὡς οὐδέτερόν γε ἀληθὲς ἐνδέχεται λέγειν, οἷον ὅτι [οὗτ’ ἔσται οὔτε οὐκ ἔσται].’**

ΔΗΛΑΔΗ:

–Απὸ τὴν ἄλλη ὁμῶς· οὔτε ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ δύο δὲν ἀληθεύει εἶναι παραδεκτό νὰ λέμε, ὅπως τάχα ὅτι οὔτε πρόκειται κάτι νὰ εἶναι οὔτε πρόκειται νὰ μὴ εἶναι.

Φαίνεται ὅτι, κατὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Αἰριστοτέλη, εἶναι ὥρα πρὶα γιὰ τὸν τελευταῖο ὑπερασπιστικὸ γύρο, ὅπου οἱ δύο θεωρήσεις συνενωμένες, ἡ ἀρχικὴ ποὺ εἶδαμε **ἐκεῖ** καὶ ἡ νέα ποὺ δοκιμάζεται **ἐδῶ**, θὰ στηρίξουν μαζί ἓνα ἀρτίο ἀποτέλεσμα.

Ἀς θυμηθοῦμε λοιπόν, ὅτι πρὸς τὴν κατεύθυνση ἀναίρεσης τοῦ ‘*ἐνδεχομένου*’ ὑποστηρίχθηκε τότε ὅτι ἐκεῖνες τὶς ἀντιτιθέμενες *προρρήσεις* **δεν** θὰ τὶς βρούμε νὰ *συναληθεύουν* (ἄμφω γὰρ οὐχ ὑπάρξει ἐπὶ τοῖς τοιούτοις), ἀφοῦ **διχοτομοῦν ὀριστικά** μετὰξύ τοὺς (ἄφωρισμένως) τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψεῦδος. Τῶρα λοιπόν ὁ Αἰριστοτέλης φαίνεται σαν νὰ λαβαίνει ὑπόψη μὴ πιθανὴ ἀμφιβολία ὀρισμένων, μήπως αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετό. Οἱ ἐξεταζόμενες *προρρήσεις* καὶ **βέβαια** *διχοτομοῦν* τὸ ψεῦδος καὶ τὸ ἀληθὲς καὶ **ἀσφαλῶς** *δεν συναληθεύουν*· ἀποκλείεται ὁμῶς ἀραγε νὰ *συμψεύδονται*;⁴⁹ Γι’ αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ δειχθεῖ ὅτι **οὔτε συμψεύδονται**.

Καὶ γιὰ νὰ δοκιμάσει ὁ *συνήγορος*-Αἰριστοτέλης ἀν οἱ ὑπὸ ἐξέταση *προρρήσεις* *συμψεύδονται* ἢ ὄχι, διατυπώνει εὐθέως τὴν *διάψευσή* τοὺς, ὥστε νὰ ἐλέγξει ποιο θὰ εἶναι τὸ ἐξαγόμενο. Γιὰ ἀμεση σύγκριση με ὅ,τι εἶχε λεχθεῖ τότε, μποροῦμε νὰ ἐπαναφέρουμε ἐδῶ τὸ ἀρχικὸ χωρίο· ἦταν τὸ ἐξῆς (9.18a38-39):

‘εἰ γὰρ ὁ μὲν **φῆσει ἔσεσθαι τι** ὁ δὲ **μὴ φῆσει** τὸ αὐτὸ τοῦτο, δῆλον ὅτι **ἀνάγκη ἀληθεύειν τὸν ἕτερον αὐτῶν, εἰ πᾶσα κατὰφασις** <...> ἀληθὲς ἢ ψευδής’

ΔΗΛΑΔΗ:

πράγματι, ἀν **θελήσῃ** ἓνας νὰ πρὶ ὅτι κάτι **ΝΑΙ, θὰ γίνετ’** καὶ ἓνας ἄλλος **θελήσῃ** νὰ πρὶ **ΟΧΙ** γι’ αὐτὸ τὸ ἴδιο κάτι, εἶναι ολοφάνερα **ἀναγκαῖο** νὰ **λέει ἀλήθεια ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο**, ἐφόσον κάθε καταφατικὴ <ἢ ἀποφατικὴ> ἐξαγγελία εἶναι ἢ ἀληθὲς ἢ ψευδής’

49. Ὅπως π.χ. *συμψεύδονται*, οἱ καθόλου ὡς καθόλου προτάσεις: ΠΑΣ ..• ΟΥΔΕΙΣ ..’.

Το ‘*ἀνάγκη ἀληθεύειν τὸν ἕτερον αὐτῶν*’, τοῦ χωρίου που επαναφέραμε, δήλωνε συμμόρφωση στην αρχή τῆς ἀντίφασης. Γιατί εκεί οι ἀντίθετες προρρήσεις, αν και ἐκφέρονταν ως χωριστές εξαγγελίες δύο προσώπων, δεν ἦταν ἐξω ἀπὸ τον γενικό τύπο της ἀντίφασης, ὅπως ακριβῶς και αν θα ἐκφέρονταν ως μέλη μιας ενιαίας εξαγγελίας, σε τύπο διάζευξης:

ἔσται Κ’ ἢ οὐκ ἔσται Κ’,

ὅπου Κ’ ἀντιστοιχεί στο ‘*τί*’. Τα δύο μέλη δεν εἶναι δυνατόν να συναληθεύουν, γιατί θα προσκρούαμε στην αρχή τῆς ἀντίφασης, αφού η διαζευκτική εξαγγελία σχῆμα ἀντίφασης ἔχει.⁵⁰ Αυτό το σχῆμα ο Ἀριστοτέλης το υποθέτει διατυπωμένο ἀρηνητικά τώρα, χωρίς να το διατυπώνει: θα ἦταν, ἐννοείται, κάπως ἔτσι:

οὔτε ἔσται Κ’ οὔτε οὐκ ἔσται Κ’,

ὡς εξαγόμενό του λοιπὸν λαμβάνει –σε πρώτη ἀνάγνωση– το ἐξῆς παράδοξο, αὐτό που ακριβῶς ἐκθέτει στη συνέχεια (Περὶ ἔρμ. 9.18b18-20):

Πρῶτον μὲν γὰρ οὔσης τῆς καταφάσεως ψευδοῦς ἢ ἀπόφασις οὐκ ἀληθής, καὶ ταύτης ψευδοῦς / οὔσης τὴν κατάφασιν συμβαίνει μὴ ἀληθὴ εἶναι. **ΔΗΛΑΔΗ:**

Το πρῶτο που παρατηρούμε ἐδῶ εἶναι ὅτι, αν και η κατάφασή μας εἶναι ψευδής, δεν εἶναι ἐν τούτοις ἀληθής η ἀπόφασή μας, ὅπως συμπίπτει πάλι και αὐτή να εἶναι ψευδής, και η κατάφασή μας ἐν τούτοις να μην εἶναι ἀληθής.

Αφού η ἀποφατική πρόβλεψη γι’ αὐτό το ‘*τί*’ δεν εἶναι ἀληθής, αὐτό εἶναι ἀδύνατον να μὴ βρίσκεται στο εἶναι και πάλι, αφού και η καταφατική πρόβλεψη γι’ αὐτό ἐπίσης δεν εἶναι ἀληθής, το ἴδιο ‘*τί*’ εἶναι ἀδύνατον να βρίσκεται στο εἶναι. Και αν ἐφαρμόσουμε τις διαβαθμίσεις τοῦ δυνατόυ και του ἀναγκαίου, που δοκιμάστηκαν λίγο πριν, αὐτό το ‘*τί*’ εἶναι *ἀνάγκη να μὴ εἶναι*, εἶναι και *ἀνάγκη να εἶναι*. (! !)

Η ἀνάλυση του χωρίου ἀπὸ τον Ἀμμώνιο (σελ. 146.13-15) φωτίζει ἀνάγλυφα το ἀπίθανο εξαγόμενο που προκύπτει: σαν να προβλέφτηκε, λέει, γι’ αὐτό το ‘*τί*’:

ἄμα μῆτε ἔσσεσθαι διὰ τὸ ψεύδεσθαι τὴν λέγουσαν αὐτὸ ἔσσεσθαι κατάφασιν καὶ πάλιν ἔσσεσθαι διὰ τὸ ψεύδεσθαι τὴν λέγουσαν μὴ ἔσσεσθαι αὐτὸ ἀπόφασιν!

Και δικαιολογημένα ο Ἀμμώνιος διαπορεύει:⁵¹ «Τι ἄλλο πιο τερατώδες ἀπ’ αὐτό θα μποροῦσε να προκύπτει;».

Ο Ἀριστοτέλης θα δείξει στη συνέχεια ὅτι τέτοιο ἀδιανόητο εξαγόμενο δεν εἶναι μεμονωμένο περιστασιακό ἀποτέλεσμα μιας συσχέτισης, ἀλλὰ ἔχει την αἰτία του βαθύτερα. Πρώτα λοιπὸν θα δοκιμάσει ἓνα παράδειγμα διαφορετικό, που να μὴ καταλήγει σε ὅμοιο ἀποτέλεσμα. Εἶναι πάλι εξαγγελία, ἀκόμα και με ἀναφορά ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ, ἀλλὰ ὄχι σε σχῆμα διάζευξης με ἀντίθετες προρρήσεις, μορφή που ο Ἀριστοτέλης, ὅπως εἶδαμε, χρησιμοποίησε σε ὅλη την επιχειρηματολογία του κατὰ πρώτη προτίμηση.

Τώρα, υποτίθεται, μας λέει: –Ελάτε, να δούμε ἓνα παράδειγμα διαφορετικό (Περὶ ἔρμ. 9.18b20-22):

Καὶ πρὸς τούτοις, εἰ ἀληθὲς εἴπειν ὅτι λευκὸν καὶ μέλαν,⁵² δεῖ ἄμφω ὑπάρχειν, εἰ δὲ / ὑπάρξειν εἰς αὐριον, ὑπάρξει εἰς αὐριον. **ΔΗΛΑΔΗ:**

Και ας δούμε τώρα κάτι ἄλλο: αν ἀληθεύοντας λεχθεῖ ὅτι κάτι εἶναι λευκό και κάτι μαύρο, πρέπει και τα δύο να ἰσχύουν, και αν <λεχθεῖ> ὅτι θα ἰσχύουν αὐριο, θα ἰσχύουν αὐριο,

Το παράδειγμα αὐτὴ τη φορά εἶναι μια εξαγγελία διττή, ὄχι ὁμως διαζευκτική, ἀλλὰ συζευκτική (συμπλεκτική) με παράλληλες τις δύο προρρήσεις: για κάτι που εἶναι λευκό ΚΑΙ για κάτι που εἶναι μαύρο (ἢ ἔστω, κατ’ ἄλλη γραφή, μεγάλο): και διατυπώνεται μάλιστα σε δύο ἀναφορές, ἐναλλακτικά, μία ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ και μία ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ, ὥστε να ἐλεγχθεῖ τι επακόλουθο ἔχει ἢ θα ἔχει.

Η παραδοχή ολόκληρης της εξαγγελίας ως ἀληθοῦς δεν προσκρούει σε καμιά αρχή –τα μέλη της δεν ἔχουν σχέση ἀντίφασης– ευνοεῖ και την προσυμφωνημένη ἀντιστοιχία των λόγων με τα πράγματα. Τα δύο μέλη της λοιπὸν, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς,

50. Βλ. ΑΜΜΩΝΙΟΣ Ὑπόμν. 146.11-12: ‘ἀναιρήσομεν τὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως’.

51. Στο ἴδιο 146.16-17: ‘οὗ τί ἂν εἴη τερατωδέστερον;’

52. Ἀλλή γραφή: ‘λευκὸν και μέγα’, λευκό και μεγάλο.

οφείλουν ή να ισχύουν στην ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ τους αναφορά ('δεῖ ἄμφω ὑπάρχειν') ή, και αν όχι σε αυτήν, θα ισχύσουν στην επόμενη, ('ὑπάρξει εἰς αὐριον') ή και σε όποια παραπέρα ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ. Και αυτό ακόμα αν δεν συμβεί, τίποτε ανησυχητικό δεν θα προκύψει για την αναγκαιότητα. ενώ και εδώ ούτε η πλευρά του 'ένδεχομένου' υπάρχει φόβος να ευνοηθεί,⁵³ αφού δεν θα είχε λόγο να υπαχθεί αυτή η εξαγγελία στο 'όποτερ' ἔτυχεν', στους όρους δηλαδή και τις προϋποθέσεις του 'ένδεχομένου'.

Εκεί υποχρεωτικά υπάγονται **μόνο** διαζευκτικές εξαγγελίες για το ΜΕΛΛΟΝ. Και ξαφνικά, με τη σκέψη αυτής της αντιπαράθεσης, αναπηδά στον νου, ως περίπτωση κατάλληλη για σύγκριση, ας πούμε, μια **ναυμαχία** (Περὶ ἔρμ. 9.18b22-25):

εἰ δὲ μήτ' ἔσται / μήτε μὴ ἔσται αὐριον, οὐκ ἂν εἴη τὸ όποτερ' ἔτυχεν, οἷον ναυ|μαχία⁵⁴
ΔΗΛΑΔΗ:

αλλά και αν ακόμα ούτε θα είναι ούτε δεν θα είναι αύριο, πάλι δεν θα ισχυε **από τα δύο να τύχαινε το ένα**, όπως αν ήταν, ας πούμε ..., μια **ναυμαχία**

Γιατί μια **ναυμαχία** είναι φυσικό –και ιστορικά έτσι συνηθιζόταν– να προβλέπεται διαζευκτικά: «θα γίνει ή δεν θα γίνει ναυμαχία», "ἔσται ἢ οὐκ ἔσται". Και βέβαια, τα δύο μέλη τῆς πρόβλεψης, αφού είναι σε αντίφαση, δεν μπορούν να συναληθεύουν:

ἔσται αὐριον ναυμαχία ἢ οὐκ ἔσται.

Αλλά μήπως άραγε συμφεύδονται; Ας ελέγξουμε πάλι τη διατύπωση της διάψευσης:

οὔτε ἔσται ναυμαχία αὐριον' οὔτε οὐκ ἔσται'.

Ακριβώς έτσι διατυπώνει ο Αριστοτέλης τη διάψευση της διαζευκτικής προόρρησης για μια ναυμαχία και επισημαίνει ότι τελικά το ίδιο και πάλι αδιανόητο εξαγόμενο θα προέκυπτε και από αυτήν (Περὶ ἔρμ. 9.18b25):

'δέοι γάρ ἂν μήτε γενέσθαι ναυμαχίαν μήτε μὴ γενέσθαι.'

ΔΗΛΑΔΗ:

Γιατί τότε θα έπρεπε **ΟΥΤΕ να γίνει ναυμαχία ΟΥΤΕ να μη γίνει.** (!!)

Τέτοιο εξαγόμενο δεν έχει κανένα νόημα ως απόφαση, δεν αποτελεί καν εξαγγελία. Και ενώ πάλι δεν ευνοεί την υπόθεση του 'ένδεχομένου', παρατηρούμε ότι και τους υπέρμαχους τῆς αναγκαιότητας αφήνει έκθετους σ' αυτή τη βαριά πάλι αθέτηση –και κατά τον Αμμώνιο 'τερατώδη' παραβίαση– των ορίων του ορθώς αποφαίνεσθαι.

Στη συνέχεια θα αιτιολογήσει βέβαια ο Αριστοτέλης γιατί, εκτροπή που δεν παρατηρείται σε εξαγγελίες άλλης μορφής (όπως π.χ. συζευκτικές), προκύπτει μόνο σε διαζευκτικές με δύο αντιτιθέμενες προορήσεις και με αναφορά μελλοντική: συμβαίνει δηλαδή να οδηγούν αυτές σε αδιανόητα εξαγόμενα, ή παράδοξα – αυτά, που ο Αριστοτέλης πρώτος, προς έκπληξη των εντολέων του, θα χαρακτηρίσει 'ἄτοπα'.

Έτσι ωστόσο, με το πολύκροτο παράδειγμα της «ναυμαχίας», έφτασε στην κορύφωσή της και πραγματικά στο τέλος της η υπερασπιστική προσφορά του Αριστοτέλη και τη διαδέχεται τώρα η κριτική φάση τῆς επιχειρηματολογίας του.

* * *

Ουσιαστικά ο Αριστοτέλης εξήγησε ότι το να προκύπτει μια τέτοιου είδους παραδοξότητα δεν μπορεί να οφείλεται σε λάθος ή σε αστοχία κατά τη διεξαγωγή του διαλόγου. Αλλά θα πρέπει να εκτιμηθεί ως αναπότρεπτο αποτέλεσμα μιας αυστηρά λογικής αλληλουχίας. Με άλλα λόγια, είναι θέμα που ανάγεται σε ένα **λογικό νόμο**.

Στα διδακτικά εγχειρίδια Συμβολικής Λογικής πράγματι όμοια αλληλουχία τύπων παριστάνεται ως ένας από τους λεγόμενους «νόμους De Morgan».

Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, η διάψευση (= η άρνηση) μιας διμελούς διάζευξης (disjunction), $P \vee Q$, [Πι ή Κιου], είναι ισοδύναμη '↔' με σύνδεση (conjunction) των διαψεύσεων των μελών της. Δηλαδή, όπως παριστάνεται συμβολικά, έχουμε:

$$\sim (P \vee Q) \Leftrightarrow (\sim P \wedge \sim Q).^{54}$$

Και, αν τώρα σ' αυτή την παράσταση αντικαταστήσουμε τα **P** και **Q**, με '**K**' [=ἔσται] και '**~K**' [=οὐκ ἔσται], αντίστοιχα, θα έχουμε:

$$\sim (K \vee \sim K) \Leftrightarrow (\sim K \wedge \sim \sim K),$$

53. Στο ίδιο 146.5-6: 'οὔτε ὀνίνησ'ι τι τὸν οὕτως λέγειν αἰρούμενον πρὸς τὸ εἰσάγειν τὸ ἐνδεχόμενον'.

54. Βλ. π.χ., με τη σημειογραφία MATES [1965], σελ. 101, θεώρημα 43: $\neg(P \vee Q) \leftrightarrow (\neg P \wedge \neg Q)$.

δηλαδή, ἀρνηση τού έσται ἢ οὐκ ἔσται ισοδυναμεί με οὔτε ἔσται οὔτε οὐκ ἔσται.
Το ίδιο εξαγόμενο με αυτό που αποκόμισε ο Αριστοτέλης.

[Παραλληλισμοί θέσεων Συμβολικής Λογικής με σχήματα τής επιχειρηματολογίας τού Αριστοτέλη είναι σημαντικό να υπογραμμίζονται.]

III:Βα (α.2) Ο Αριστοτέλης κρίνει τη δραματική συνηγορία του (9.18b26-19a5-6).

Έπειτα από την πιο πάνω επιφανή παραδοξότητα ο Αριστοτέλης βγαίνει από την τροχιά υπεράσπισης του δόγματος της αναγκαιότητας και στρέφει τον λόγο του σε τελείως άλλη κατεύθυνση, που τώρα επείγεται να ακολουθήσει. Θα επιδοθεί σε κριτικό έλεγχο γενικότερα, για όσα παρόμοια 'άτοπα', όπως θα πει, δηλαδή για όποιες άλλες παραδοξότητες, σε πολύ ευρύτερη έκταση, προκύπτουν από αυτό το δόγμα, με την υπέρμετρα βιασμένη εμμονή των υποστηρικτών του σε μια προφανή μονομέρεια.

Σ' αυτή τη φάση ο Αριστοτέλης προσφέρεται, ως νηφάλιος σύμβουλος μάλλον, παρά ως συνήγορος πλέον, να διελέγξει κριτικά **και** όσα χαρακτήρισε 'άτοπα' **και** τα σοβαρά λογικά λάθη, που ακριβώς αποτελούν τις αιτίες γι' αυτά ή και για όσα άλλα άτοπα παρόμοια με αυτά. Και αμέσως διατυπώνει μια πρώτη καίρια αιτιολόγηση (Περί έρμ. 9.18b26-31):

Ῥὰ μὲν δὴ συμβαίνοντα ἄτοπα ταῦτα καὶ τοιαῦθ' ἕτερα, / εἴπερ πάσης καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως, ἢ ἐπὶ τῶν καθόλου λεγομένων ὡς καθόλου ἢ ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα, ἀνάγκη / τῶν ἀντικειμένων εἶναι τὴν μὲν ἀληθῆ τὴν δὲ ψευδῆ, μὴδὲν / δὲ ὁπότερ' ἔτυχεν εἶναι ἐν τοῖς γιγνομένοις, ἀλλὰ πάντα εἶναι καὶ γίγνεσθαι ἐξ ἀνάγκης. **ΔΗΛΑΔΗ:**

Αυτά είναι, φυσικά, τα παράδοξα που προκύπτουν, αλλά και άλλα παρόμοια, **αν** από κάθε κατάφαση και απόφαση, αντίθετες εννοείται μεταξύ τους, είτε πρόκειται για τις προσδιορισμένες καθολικά, όπως λέμε, είτε για τις ατομικές, θεωρηθεί ὅμοια **αναγκαίῳ** να είναι η μία αληθής και η άλλη ψευδής, και για τίποτε από όσα έρχονται στο εἶναι να μην ισχύει από κάθε δύο να τυχαίνει το ένα, αλλά όλα να βρίσκονται στο εἶναι και να έρχονται στο εἶναι **ἐξ ἀνάγκης**. **ΑΣ ΣΥΜΠΥΚΝΩΣΟΥΜΕ** τι ισχύει κανονικά:

- Αλήθεια/ψεύδος δεν μένουν αμετάβλητα στις διαφορετικές χρονικές βαθμίδες.
- Η αναγκαιότητα ελάχιστα έχει θέση σε εξαγγελίες με αναφορά ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ.
- Μόνο για την κατάσταση του 'εἶναι' νοείται το **αναγκαία** αληθές/ή ψεύδος, όχι οπωσδήποτε για την κατάσταση του 'γίγνεσθαι'.

Αιτιολόγηση πρώτη:

Παραδοξότητες ποικίλες δεν μπορεί να μη προκύπτουν, αν τα κριτήρια της δισθέκειας ή του αποκλειόμενου τρίτου αναγνωρίζονται ως αναγκαία για όλα αδιακρίτως τα ζεύγη προτάσεων αντίθετου ποιού (κατάφαση-απόφαση) και αν καμιά ισχύς δεν αποδίδεται στην ενδεχομενικότητα (στο 'ὁπότερ' ἔτυχεν'), αλλά τα πάντα επίμονα παρουσιάζονται σαν να υπάρχουν και να καθορίζονται από την αναγκαιότητα.

– Η γενική αυτή αιτιολόγηση θα υπαγορεύσει και θέσπιση αντίστοιχου ρυθμιστικού κανόνα, στην κατασκευαστική (τελική) φάση της επιχειρηματολογίας.

Το πρώτο άτοπο που τώρα θα καταγγελθεί, μέσα από πολλά παρόμοια ('τοιαῦθ' ἕτερα'), δεν είναι ένα θεωρητικό επακόλουθο του κρινόμενου δόγματος της αναγκαιότητας, αναδύεται μέσα από τον χώρο τής κοινής καθημερινής ζωής και πράξης και δείχνει πώς αυτό το δόγμα αντιστρατεύεται βασικές πολιτικές και κοινωνικές λειτουργίες, που έχουν ζωτική σημασία για τον ανθρώπινο βίο – λήψη αποφάσεων και πρωτόβουλη δράση (Περί έρμ. 9.18b31-33):

ὥστε οὔτε βουλευέσθαι δέοι ἂν / οὔτε παρακατεύεσθαι, ὡς ἔαν μὲν τοδὶ ποιήσωμεν, ἔσται / τοδὶ, ἔαν δὲ μὴ τοδὶ, οὐκ ἔσται <τοδὶ⁵⁵>. **ΔΗΛΑΔΗ:**

αφού πια ούτε να αποφασίζουμε θα χρειαζόταν ούτε να σχεδιάζουμε, πώς αν κάνουμε αυτό, θα προκύψει εκείνο, ενώ αν δεν το κάνουμε αυτό, δεν θα προκύψει εκείνο.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί εδώ για την παρατήρησή του πληθυντικό σε πρώτο πρόσωπο ('ποιήσωμεν'). Έτσι, συντάσσεται προσωπικά υπέρ της άποψης ότι το να ασκούμε την ικανότητά μας για λήψη αποφάσεων στη ζωή

55. Δεν επαναλαμβάνουν όλοι οι κώδικες τη λέξη 'τοδὶ'.

και να επιχειρούμε δραστηριότητες μέσα στην κοινωνία μας δεν είναι λιγότερο σημαντικό από το να έχουμε λογικά ελεγμένες γνωστικές βεβαιότητες και ορθές θεωρητικές κατευθύνσεις.

Έρχεται κατόπιν να επισημάνει τη δυνατότητα που υπάρχει, να παράγονται άτοπα και από συλλογιστικά σχήματα παλαιάς μεθοδολογίας, όταν γίνεται άκριτη χρήση τους. Γι' αυτό επαναφέρει προς έλεγχο ένα από τα πορίσματα που ο ίδιος διατύπωσε κατά τη συνηγορία του (βλ. 9.18b10-11): το εξής:

«ὥστε αἰεὶ / ἀληθὲς ἦν εἰπεῖν ὅτι οὖν τῶν γενομένων ὅτι ἔσται» **ΔΗΛΑΔΗ:**
 [ἄρα και ἀπό πάντα, για οτιδήποτε από όσα ἤρθαν ἤδη στο εἶναι, ἦταν ἀλήθεια αν
 <υποθεθεῖ πως> λέχθηκε ὅτι θα ἔρθουν στο εἶναι.]

Εἶναι ένα σχήμα που ελέγχεται όχι ως καθαυτό άτοπο, αλλά γιατί αφήνει ανοικτόν το δρόμο για κάτι άτοπο (έτσι θα νοήσουμε τη φράση 'οὐδέν κωλύει ...').

Διατυπώνεται λοιπόν το σχήμα το ίδιο και με τη μη αποκλειόμενη προέκτασή του (Περὶ ἔρμ. 9.18b33-36):

«Οὐδὲν γὰρ κωλύει εἰς / μυριοστὸν ἔτος τὸν μὲν φάναι τοῦτ' ἔσεσθαι τὸν δὲ μὴ φάναι, ὥστε ἐξ ἀνάγκης ἔσεσθαι ὁπότερον αὐτῶν ἀληθὲς ἦν / εἰπεῖν τότε». **ΔΗΛΑΔΗ:**

Και τίποτε πραγματικά δεν αποκλείει, για μύρια χρόνια μετά να εξαγγέλλει ο ένας ὅτι ΝΑΙ, θα γίνει αυτό, ο άλλος να λέει ὅτι ΟΧΙ αυτό, οπότε, θα έρχεται ως αναγκαῖο αποτέλεσμα στο εἶναι, ὅποιο από τα δύο ἦταν ἀλήθεια που το εἶπε κάποιος τότε.

Άτοπον εδώ είναι το ὅτι, ενώ μας εμφανίζεται τάχα μια υπόθεση που εξηγεί τα πάντα ὅσα έγιναν, στην πραγματικότητα δεν εξηγεί τίποτε (Περὶ ἔρμ. 9.18b36-38):

«ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τοῦτο διαφέρει, εἴ τινες εἶπον / τὴν ἀντίφασιν ἢ μὴ εἶπον· δῆλον γὰρ ὅτι οὕτως ἔχει τὰ / πράγματα, κἂν μὴ ὁ μὲν καταφήσῃ ὁ δὲ ἀποφήσῃ» **ΔΗΛΑΔΗ:**

Ελάτε όμως που ούτε ασκεί και καμιά επίδραση αυτό, είτε εἶπαν δηλαδή κάποιιοι δύο αντιφατικές προβλέψεις είτε δεν εἶπαν· αφού ολοφάνερα ἔτσι προχωρεῖ η πορεία των πραγμάτων, και χωρίς καν να εἶπε ο ένας το ΝΑΙ, ο άλλος το ΟΧΙ.

Αρκεί ἀλήθεια να σκεφτούμε πόσα αναρίθμητα έγιναν μέσα στους αἰῶνες και, ἔτσι ὅπως έγιναν, ούτε ξέρουμε αλλά ούτε που ενδιαφέρει αν κάποιιοι εἶπαν ἢ δεν εἶπαν ἀληθινές ἢ ψευδεῖς προρρήσεις για καθετί από αυτά. Με άλλα λόγια δηλαδή, δεν συμμορφώνεται το μέλλον με τις δικές μας προβλέψεις, αλλά οι προβλέψεις μας επικυρώνονται, ὅσο αποβαίνουν ἀληθινές στο μέλλον.

Ξέρουμε ὅτι ἔτσι δίδασκε ο Αριστοτέλης, όταν αλλού —ὅπως στις Κατηγορίες αἰφνης— διαβάζουμε ὅτι αναγνώριζε βέβαια μια αντιστρεψιμότητα στη σχέση λόγου και πράγματος, αλλά τόνιζε: «ἔστι δὲ ὁ μὲν ἀληθὲς λόγος οὐδαμῶς αἴτιος τοῦ εἶναι τὸ πρᾶγμα, τὸ μέντοι πρᾶγμα φαίνεται πως αἴτιον τοῦ εἶναι ἀληθὴ τὸν λόγον».⁵⁶ Εἶναι ὅτι ακριβῶς επικαλεῖται και εδώ, με παραλλαγμένη κάπως διατύπωση, (Περὶ ἔρμ. 9.18b38-19a1):

«οὐ γὰρ / διὰ τὸ καταφάναι ἢ ἀποφάναι ἔσται ἢ οὐκ ἔσται, οὐδ' εἰς / μυριοστὸν ἔτος μᾶλλον ἢ ἐν ὁποσῶν χρόνῳ.» **ΔΗΛΑΔΗ:**

γιατί δεν είναι βέβαια η καταφατική ἢ η αποφατική εξαγγελία για κάτι η αἰτία τοῦ ὅτι αυτό θα ἔρθει ἢ του ὅτι δεν θα ἔρθει στο εἶναι· και ὅχι απλῶς σε μύρια χρόνια παρά οσοδήποτε πιο μετά.

Κάτι τελευταῖο ακόμα. Αυτή η σχέση των λόγων προς τα πράγματα που άκριτα αντιστρέφεται, ὅπως παραπάνω, σαν να αναγνωρίζονται οι λόγοι αἰτίοι του ὅτι γίνονται τα πράγματα, είναι σχήμα γνωστό από τη διαλεκτική μεθοδολογία και οικείο στους υποστηρικτές τῆς αναγκαιότητας. Προς χάρη τους χρησιμοποιήθηκε από την υπεράσπιση, συνδυασμένο και με άλλες παλαιές τεχνικές κατασκευές (ὅπως σχήμα εξαγγελιών δίβαθμο, μετακίνησή του στις χρονικές βαθμίδες)· με αποτέλεσμα, ὅπως το είδαμε, εκτροπή σε μια κρίσιμη παραδοξότητα (Περὶ ἔρμ. 9.19a1-4):

«ὥστ' εἰ ἐν ᾧ παντὶ [τῷ χρόνῳ] οὕτως εἶχεν ὥστε τὸ ἕτερον ἀληθεύεσθαι, ἀναγκαῖον [ἦν τοῦτο γενέσθαι, καὶ ἕκαστον τῶν γενομένων] αἰεὶ οὕτως ἔχειν [ὥστε] ἐξ ἀνάγκης γενέσθαι» **ΔΗΛΑΔΗ:**

56. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Κατηγορία*, 12. 14b18-20. —Βλ. και ΑΜΜΩΝΙΟΣ *Υπόμνημα*, σελ. 149.25-28.

Τελικά λοιπόν, αν για όλες τις διαστάσεις τού χρόνου όμοια ίσχυε, ένα από τα δύο (αντιφατικά) να αληθεύει, τότε αναγκαίο ήταν αυτό να έρθει στο είναι, και πάντα για καθένα απ' όσα ήρθαν στο είναι, έτσι να ίσχυε, ώστε εξ ανάγκης να ήρθαν στο είναι.

ακριβώς με αυτή την παραδοξότητα εισχώρησε ο προσδιορισμός τού αναγκαίου αληθούς για ένα από τα δύο διαζευκτικά εξαγγελόμενα με αναφορά στο ΜΕΛΛΟΝ· και έτσι αιτιολογήθηκε, με άκριτη παραδοχή αμοιβαίας αντιστοιχίας των λόγων προς τα πράγματα· αυτά υπενθυμίζει τώρα ο Αριστοτέλης (Περὶ ἔρμ. 9.19a4-6):

‘ὅ τε γὰρ ἀληθῶς εἶπέ τις ὅτι ἔσται, οὐχ οἷόν τε μὴ γενέσθαι· καὶ τὸ γενόμενον ἀληθές ἦν λεῖπεῖν αἰεὶ ὅτι ἔσται.’ ΔΗΛΑΔΗ:

αφού (υποτίθεται) και ό,τι είπε στα αλήθεια κάποιος ότι πρόκειται να είναι, δεν ήταν δυνατόν να μην έρθει στο είναι· και, αντίστροφα, ό,τι ήρθε στο είναι, ήταν από πάντοτε αλήθεια αν κάποιος είπε ότι πρόκειται να έρθει στο είναι.

Ευθαρσώς άσκησε τον κριτικό έλεγχο του ο Αριστοτέλης και έδειξε ποιες αδυναμίες και πόσα ‘άτοπα’ ήταν αναπόφευκτο να προκύψουν από την έμμοινη αξίωση να δικαιολογηθεί η αστήρικτη λογικά παραδοχή τής αναγκαιότητας για όλες τις διαστάσεις τού χρόνου και με ισχύ απερίοριστη. Στη διάνοια των ως τώρα εντολών του φαίνεται να ενέσπειρε την ενδόμυχη ομολογία ότι αυτά που ανέμεναν από την υπεράσπιση της θέσης τους ήταν «πράγματα αδύνατα». Αυτή τη σκέψη τους θα υποθέσουμε ότι εξωτερικεύει ο Αριστοτέλης στην απορητική του υποθετική φράση (‘εἰ δὴ ταῦτα ἀδύνατα’), με την οποία τερματίζει την εικονική του συνηγορία. Με αυτήν επίσης και αρχίζει την κατασκευαστική και τελευταία πια φάση τής επιχειρηματολογίας του.

– III:Ββ. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ (9.19a7-b4) –

(β.1) Θεωρητική κατασκευή τού ‘ένδεχομένου’ με θεμελίωση στην εμπειρία (9.19a7-22).

Από το σημείο αυτό αρχίζει η ανάστροφη κίνηση του διαλόγου. Το ανασκευαστικό εγχείρημα για απόρριψη του ‘ένδεχομένου’ έληξε ανεπιτυχώς. Ακολουθεί η φάση κατασκευής τής ‘θεωρίας τού ένδεχομένου’. Μετά τα βεβαιωμένα ‘άτοπα’, θεωρητικά παράδοξα, με επακόλουθα όμως και στη ζωή τής έλλογης πράξης, που η κοινή αίσθηση όλων τα απωθεί ως ‘αδύνατα’, εύλογο να διερωτάται καθένας, μαζί με τον Αριστοτέλη (Περὶ ἔρμ. 9.19a7):

‘Εἰ δὴ ταῦτα ἀδύνατα,’ ΔΗΛΑΔΗ:

Και αφού, λοιπόν, αυτά είναι πράγματα αδύνατα !

και σαν να είναι αυτή μια έκκληση προς την κοινή σύνεση, ο Αριστοτέλης δίνει την απόκρισή του με μια νέα σειρά σκέψεων· πρώτη, μια παρατήρηση από τη γενική εμπειρία (Περὶ ἔρμ. 9.19a7-9):

‘ὁρῶμεν γὰρ ὅτι ἔστιν ἀρχὴ ἰτῶν ἐσομένων καὶ ἀπὸ τοῦ βουλευέσθαι καὶ ἀπὸ τοῦ πράξαι ἰτι,’ ΔΗΛΑΔΗ:

–ναι, όμως όλοι το βλέπουμε, ότι αυτά που πρόκειται να έρθουν στο είναι συμβαίνει να αρχίζουν την ύπαρξή τους και από τις αποφάσεις που παίρνουμε και από κάτι που πάμε να επιχειρήσουμε,

παρατήρηση που, σε πρώτο πάλι πληθυντικό πρόσωπο (‘ὁρῶμεν’), αποκρίνεται συμμετρικά στην αντίστοιχη διάγνωση τού κριτικού ελέγχου (18b31-32)· έλεγε εκείνη: ‘ὥστε οὔτε βουλευέσθαι δέοι ἂν οὔτε πραγματεύεσθαι’, ότι δηλαδή τέτοιο επακόλουθο θα είχε μια απόλυτη κατίσχυση της αναγκαιότητας.

Προς επίρρωση της εμπειρικής απόκρισης του Αριστοτέλη, ο Αμμόνιος θα αναζητήσει επιβεβαίωσή της και στη φυσιολογία· θεωρεί στοιχείο που εκφεύγει από τους όρους τής ‘ανάγκης’ (αναγκαιότητας) το ότι εναπόκειται σ’ εμάς αν κάποια από τα ‘έσόμενα’ θα υπάρξουν πράγματι ή δεν θα υπάρξουν. Και αυτά, προσθέτει (σελ. 150.29), ούτε θα υπήρχαν, αν δεν αποφασίζαμε εμείς: ‘ἃ οὐκ ἂν ἐπράχθη μὴ βουλευσαμένων ἡμῶν’. Γιατί, λέει, αν η φύση ορίζει όσα είναι ανάγκη να γίνουν, η ίδια πάλι η φύση μάς έχει καταστήσει ικανούς με τις αποφάσεις μας να ορίζουμε, από όσα ενδέχεται να γίνουν ή ενδέχεται να μη γίνουν, όποια εμείς επιλέγουμε να γίνουν. Θα ήταν απόλυτα παράλογο να μας δόθηκε αυτή η ικανότητα μάταια (σελ. 148.15-16): ‘τὸ λέγειν ὥς μάτην ἡμᾶς ἢ φύσις βουλευτικούς ἐποίησε παντελῶς ἄλογον’.

Αυτά από τη βιοτική εμπειρία αλλά και τη φυσιολογία.⁵⁷

Στις επόμενες όμως κινήσεις του ο Αριστοτέλης θα προχωρήσει σε ευρύτερη θεώρηση του συζητούμενου προβλήματος για βαθύτερη θεμελίωση και της λύσης που έχει να προτείνει. Αυτή τη φορά με όρους τής ΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ του, διαχωρίζει πρώτα μια ορισμένη υπαρκτική περιοχή, που όσα ανήκουν σ' αυτή διέπονται από την ενδεχομενικότητα (*Περί έρμ. 9.19a9-11*):

‘καί ὅτι ὅλως ἔστιν ἐν τοῖς μὴ ἀεὶ ἐνεργοῦσι τὸ δυνατόν / εἶναι καὶ μὴ, ἐν οἷς ἄμφω ἐνδέχεται καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ / μὴ εἶναι,’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

και ότι, γενικά, για όσα δεν βρίσκονται παντοτινά σε πλήρη μετοχή τού ἐνεργῶς εἶναι, υπάρχει η δυνατότητα αυτά να είναι και να μην είναι, που θα πει, είναι ἐνδεχόμενα και το να βρίσκονται αυτά στο εἶναι και το να μη βρίσκονται στο εἶναι,

Ο καθορισμός είναι σαφής· εκεί που η «ενδεχομενικότητα» ισχύει καθολικά, είναι η περιοχή των μὴ ἀεὶ ἐνεργούντων. Τι σημαίνει όμως αυτό:

Κατά τον Αριστοτέλη, ‘ἐνεργοῦντα’ είναι όσα δεν βρίσκονται στην κατάσταση του ‘δυνάμει εἶναι’, αλλά έχουν αποτελεσμένη οριστικά την κατάσταση του «εἶναι» τους και βρίσκονται στο ‘ἐνεργεῖα εἶναι’. Άρα το ‘ἀεὶ ἐνεργοῦν’ είναι κάτι που έχει τη φυσική κατάσταση τού «εἶναι» του και οριστικά καὶ παντοτινά αποτελεσμένη, βρίσκεται δηλαδή παγίως πέρα από την κατάσταση του ‘δυνάμει εἶναι’ και παγίως παραμένει στην κατάσταση τού ‘ἐνεργεῖα εἶναι’. αυτό είναι ακριβῶς το ‘ἀεὶ ὄν’,⁵⁸ το οποίο, όπως λέει ο Αμμώνιος (σελ. 151.19-20), ‘ἀεὶ τέλειόν ἔστι καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ κατὰ φύσιν ἔχει’. Τώρα, ‘μὴ ἀεὶ ἐνεργοῦντα’ είναι λοιπόν ‘τὰ ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ’, δηλαδή όλα όσα γίνονται και απογίνονται, και γι’ αυτό δεν είναι παγίως υπαρκτά, αφού άλλοτε υπάρχουν, άλλοτε δεν υπάρχουν. Αυτά αποτελούν το άπειρα μεγάλο πλήθος των όντων στον διαρκῶς μεταβαλλόμενο πραγματικό κόσμο.⁵⁹ Στην άλλη πλευρά πάλι νοούνται, μη το ξεχνάμε, τα ‘ἀεὶ μὴ ὄντα’, και συνεπῶς ‘μὴδέποτε ἐνεργοῦντα’: ο κόσμος τού ανυπάρκτου. Η ενδεχομενικότητα λοιπόν παρεμβάλλεται στο υπαρκτικό διάστημα μεταξύ ‘ἀεὶ ὄντων’ και ‘ἀεὶ μὴ ὄντων’ και διέπει τα ενδιαμέσια, για τα οποία ισχύει ‘τὸ δυνατόν εἶναι καὶ μὴ’ και για τα οποία ‘ἄμφω ἐνδέχεται καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι’, η δυνατότητα δηλαδή να βγουν από τον κόσμο της ανυπαρξίας στην ύπαρξη ή να μη βγουν από εκεί, αλλά να παραμείνουν ανύπαρκτα.

Επομένως, εκτός από ‘τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι’, ἐνδεχόμενο αποτελεί, για τα ‘μὴ ἀεὶ ἐνεργοῦντα’, και το να έρθουν στο «εἶναι» ή να μη έρθουν στο «εἶναι».

Και ολοφάνερα μάλιστα, όσα βρίσκονται σ’ αυτή την κατάσταση είναι πολλά (*Περί έρμ. 9.19a11-12*):

‘ὥστε καὶ τὸ γενέσθαι καὶ τὸ μὴ γενέσθαι / καὶ πολλά ἡμῖν δηλὰ ἔστιν οὕτως ἔχοντα,’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

άλλο τόσο άρα και το να προκύψουν και το να μη προκύψουν· και σε όλους μας είναι φανερό ότι για πολλά έτσι συμβαίνει,

57. Οι επισημάνσεις αυτές αισθητοποιούν καθαρά τι εννοούσε ο Αριστοτέλης (*Μετά τὰ φυσικά* Θ3, 1047a20), όταν, με αφορμή τις δοξασίες των Μεγαρικών, έλεγε ότι αυτοί ‘οὐ μικρόν τι ζητοῦσιν ἀναιρεῖν’. – Ιδιαίτερα εμφαντική είναι και του Αμμώνιου η παρατήρηση (*Υπόμνημα* σελ. 150.24) για τη δοξασία που αναιρεί το ‘ἐνδεχόμενον’, ότι ‘τόν ὅλον τῶν ἀνθρώπων ἄρδην ἀνατρέπει βίον’.

58. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετά τὰ Φυσικά* Θ8 1050b20-30.

59. Η Οντολογία τού Αριστοτέλη, αλληλένδετη με τη δοξασία του για την ‘αἰδιότητα τοῦ κόσμου’, σε ελάχιστα αντιστοιχεί με τις τωρινές μας αντιλήψεις για το σύμπαν. Θεωρούσε ότι το κοσμικό σύστημα δεν έχει ηλικία, δεν δημιουργήθηκε κάποτε, υπάρχει από πάντα και θα υπάρχει για πάντα. Τα ουράνια σώματα, δίδασκε, είναι αιώνια, κατά μίμησή τους μάλιστα αιώνια είναι και τα φυσικά στοιχεία. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετά τὰ Φυσικά* Θ8 1050b22-24: ‘... ἀεὶ ἐνεργεῖ ἥλιος καὶ ἄστρα καὶ ὅλος ὁ οὐρανός, καὶ οὐ φοβερὸν μὴ ποτε στή, ὃ φοβοῦνται οἱ περὶ φύσεως’· ενώ επίσης (1050b28-29): ‘μμεῖται δὲ τὰ ἀφθαρτα καὶ τὰ ἐν μεταβολῇ ὄντα, οἷον γῆ καὶ πῦρ, καὶ γάρ ταῦτα ἀεὶ ἐνεργεῖ’. – Για μία υποτιθέμενα παραδεκτή σύγχρονη οντολογία αριστοτελικού τύπου τίποτε από αυτά δεν θα καταλεγόταν στα ‘ἀεὶ ἐνεργοῦντα’· ίσως μόνο στοιχεία διανοητικά: πρώτες αρχές τού λόγου, κύρια μαθηματικά αξιώματα ή ό,τι θα αναγνωρίζαμε, αν πράγματι αναγνωρίζαμε, ως αιώνιες αξίες. Για τον Αριστοτέλη ‘ἀεὶ ἐνεργοῦντα’ σήμαινε ὄντα χωρίς ηλικία. Για μάς σήμερα όλα τα στοιχεία τού κοσμικού συστήματος θεωρούνται ότι έχουν χρονικά εκτιμήσιμη ηλικία.

οπότε στέρεα οριοθετείται η κανονική εμπλοκή τού **ενδεχομένου** σε μεγάλο τμήμα τού οντολογικού γίνεσθαι· αυτό αποτελεί –θα λέγαμε– το *ένδεχόμενον έν τοῖς πράγμασιν* ή, όπως θα έλεγε ο Αμμώνιος, το καθ' ύλην ενδεχόμενον.

Το επόμενο παράδειγμα, με προέλευση πάλι από την εμπειρία, προσφέρει χειροπιαστή κατάδειξη, πώς, και πόσο διαδραστικά, συμπλέκονται οι *ενδεχόμενες επιλογές* τού ανθρώπου με τα ποικίλα *ενδεχόμενα* του γίνεσθαι ή φθείρεσθαι των πραγμάτων (Περὶ έρμ. 9.19a12-16):

‘οἷον ὅτι τοῦτ᾽ | τὸ ἱμάτιον δυνατόν ἐστι διατμηθῆναι καὶ οὐ διατμηθήσεται, ἀλλ’ | ἔμπροσθεν κατατριβήσεται· ὁμοίως δέ καὶ τὸ μὴ διατμηθῆναι δυνατόν· οὐ γὰρ ἂν ὑπῆρχε τὸ ἔμπροσθεν αὐτὸ κατατριβῆναι, εἴγε μὴ δυνατόν ἦν τὸ μὴ διατμηθῆναι.’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

όπως, ας πούμε, αυτό εδώ το ρούχο είναι δυνατόν να κομματιαστεί, ενώ δεν θα κομματιαστεί, αλλά πρώτα θα τριφτεί· όμως θα παραμένει εξίσου δυνατόν και το να μη κομματιαστεί· γιατί δεν θα υπήρχε καν η δυνατότητα να τριφτεί πρώτα, αν δεν ήταν ακριβώς δυνατόν το να μη κομματιαστεί·

όπου, η φθορά τού ιματίου επέρχεται από συνδυασμό πραγματικών *ενδεχομένων* με *ενδεχόμενες* επιλογές τού ανθρώπου. Το ιμάτιο δεν είναι *άφθαρτο*· και χωρίς καμία επέμβαση του ανθρώπου κάποτε θα φθαρεί· υπάρχουν εναλλακτικά ενδεχόμενα για το πώς θα φθαρεί: ή κάποιος να το φορέσει και αυτό να φαγωθεί από τη χρήση ή να διατηρηθεί φυλαγμένο και να λυώσει από την πολυκαιρία. Ο Αριστοτέλης πρόσθεσε και κάτι άλλο: να το πάρει κάποιος (π.χ. με ένα ψαλίδι) και να το κάνει κομμάτια· έτσι θα επέλθει νωρίτερα η καταστροφή (η φθορά) του, ενώ αλλιώς θα αργούσε. Όλα αυτά είναι στη διάκριση του ανθρώπου, του οποίου οι αποφάσεις, για όσα μπορεί να παίρνει αποφάσεις, αναιρούν την ισχύ τής αναγκαιότητας· αριστοτελικά μιλώντας, αυτά είναι τα *έφ’ ήμῖν*.

Εύστοχα ο Αμμώνιος εκτιμά (σελ. 150.29-33) ότι *‘πολλά ἐστίν έφ’ ήμῖν’* και με τον ακόλουθο συνεκτικό τρόπο αναδιατυπώνει το παράδειγμα με το *ιμάτιο*, το οποίο –λέει– *‘έφ’ ήμῖν ἐστίν ή διατεμεῖν ή σῶων ἑᾶσαι καὶ ἀδιάτμητον, ἄχρῖς ἂν ή έν χρήσει ὃν καὶ φορούμενον κατατριβῇ ή καὶ ἄνευ χρήσεως κείμενον ὑπὸ τοῦ χρόνου κατασαπῇ’* δηλαδή: *‘έφ’ ήμῖν ἐστίν’* ή να το κομματιάσουμε ή να το διατηρήσουμε απείραχτο έως ότου παλιώσει και τριφτεί κτλ. Καθεμιά από αυτές τις ενέργειές μας **προλαμβάνει** τον τρόπο φθοράς τού *ιματίου*, που αλλιώς κατά αναγκαιότητα έμελλε να επέλθει, και τον καθιστά αδύνατο, τον καταργεί, ενώ στη θέση του φέρνει τον δικό μας τρόπο· αυτό θα πει ότι έναντι της αναγκαιότητας σε πολλά κατισχύει τού ανθρώπου η παρέμβαση με αποφάσεις και πράξεις του. Αυτά ως προς τον υπαρκτικό χώρο τού *ὄντος* και το επίπεδο της πράξης. Απομένει να εδραιωθεί το *ένδεχόμενον* και στον χώρο τού *αποφαντικού λόγου*· γεφύρωση προς τα εκεί παρέχει η ακόλουθη συμπερασματική γενίκευση (Περὶ έρμ. 9.19a16-18):

‘ὥστε καὶ [ἐπὶ τῶν ἄλλων γενέσεων], ὅσαι κατὰ δύναμιν λέγονται τήν [τοιαύτην]–’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

κατά συνέπεια, το ίδιο <ισχύει> και για τα άλλα, όσα έρχονται στο είναι και για τα οποία υπάρχει λογικά παρόμοια δυνατότητα–

και ακολουθεί το ολικό εξαγόμενο της επιχειρηματολογίας (Περὶ έρμ. 9.19a18-19):

‘φανερὸν ἄρα ὅτι οὐχ ἅπαντα ἐξ ἀνάγκης οὐτ’ ἐστίν | οὐτε γίνεσθαι,’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

είναι φανερό επομένως ότι ούτε είναι ούτε γίνονται τα πάντα **εξ ανάγκης**,

με το οποίο **αναιρείται** ρητά και οριστικά η δοξασία για την καθολική ισχύ τής αναγκαιότητας, τόσο στο *είναι*, όσο και στο *γίνεσθαι*.

Το αναιρετικό αυτό εξαγόμενο είναι το τελικό συμπέρασμα για το κύριο ακριβώς ζήτημα τού κεφαλαίου 9 και εξέχον θέμα όλης της πραγματείας *Περὶ έρμηνείας* – και λόγω τής σημασίας του χρήσιμο είναι να το αποτυπώσουμε σε αυτοτελή μορφή, π.χ. ως εξής:

–δεν βρίσκονται στο είναι όλα εξ ανάγκης–
–ούτε έρχονται στο είναι όλα εξ ανάγκης–

Η αποδοχή τού τελικού συμπεράσματος ισοδυναμεί με απόρριψη των ενστάσεων για το *ένδεχόμενον* και άρση των θεωρητικών εμποδίων για την αναγνώρισή του.

Κατακυρώθηκε συνεπώς με κάθε πληρότητα η *θεωρία του ενδεχομένου*. Στα πλαίσια της θεωρίας η *αναγκαιότητα* έχει τη θέση της, αλλά με καθορισμένο πεδίο εφαρμογής: απορρίπτεται μόνον ο ισχυρισμός για την απεριόριστη ισχύ της.

Στο υπόλοιπο τμήμα του κεφαλαίου (9) ο Αριστοτέλης θα διευκρινήσει με ποιους ακριβώς περιορισμούς ισχύει η *αναγκαιότητα* και θα επιφέρει τις αναγκαίες διευθετήσεις τεχνικής ορολογίας στην τυπική γλώσσα τής *θεωρίας του ενδεχομένου*, με τις οποίες διασφαλίζεται η δηλωτική της ακρίβεια: είναι φροντίδα κατά κύριο λόγο *μεταγλωσσική*.

III:Ββ (β.2) Λογική θεμελίωση και τυποποίηση της θεωρίας του 'ενδεχομένου'.

Συχνά παρατηρούμε ότι ο λόγος του Αριστοτέλη λειτουργεί και σε επίπεδο *μεταγλωσσικό*. Το υποδεικνύει ρητά, όταν παραγγέλλει: *᾽δεῖ μὲν οὖν σκοπεῖν καὶ τὸ πῶς δεῖ λέγειν* *περὶ ἑκάστον, οὐ μὴν μᾶλλον γε ἢ τὸ πῶς ἔχει*.⁶⁰ Σε εκφράσεις που σημαίνουν *ὄντα* ή *γεγονότα* εγκαταμειννύει και προτάσεις που *μιλούν γι'* αυτές τις εκφράσεις – και είτε τις κρίνουν *ἄληθεῖς* ή *ψευδεῖς* είτε τις εμπλουτίζουν τεχνικά και καθορίζουν κανόνες για τη χρήση τους. Τέτοια φροντίδα επισημάναμε ότι έχει ήδη αρχίσει από προγενέστερες φάσεις τής επιχειρηματολογίας και, πιο ειδικά, με μια πρώιμη εισαγωγή τεχνικών ὀρων, σαν δοκιμή διάταξης και διαβάθμισής τους (βλ. πιο πάνω, *Περὶ ἔρμ.* 9.18b11-14), προκειμένου να χρησιμοποιηθούν τελικά (18b15-16) στη *θεωρία του ενδεχομένου*.

Στο τελευταίο λοιπόν τμήμα του 9^{ου} κεφαλαίου ο *μεταγλωσσικός* χαρακτήρας δεσπόζει στον λόγο: το ενδιαφέρον των αποφάνσεων, που διαδοχικά παρατίθενται, είναι επικεντρωμένο στον τρόπο ορθής διατύπωσής τους (στο *᾽πῶς δεῖ λέγειν*), όσο και στο νοηματικό τους περιεχόμενο (στο *᾽πῶς ἔχει*).

Αρχικά επεξηγείται η φράση *᾽όποτερ' ἔτυχεν* ως ο κεντρικός ὀρος σε ένα είδος *ἄξονα της «τυχειότητας»*, γύρω από τον οποίο ισοσταθμίζονται τα καταφατικά και αποφατικά *ενδεχόμενα*, αμφίπλευρα, ὅπως και εναλλακτικά *εξαγγέλλονται* (*Περὶ ἔρμ.* 9.19a19-20):

ἄλλα τὰ μὲν ὁπότερ' ἔτυχε καὶ οὐδὲν μᾶλλον / ἢ ἢ κατάφασις ἢ ἢ ἀπόφασις ἀληθής
ΔΗΛΑΔΗ:

αλλά κάποια ἔρχονται *ὅπως τυχαίνει* από δύο τὸ ἓνα και οὔτε που είναι γι' αυτά είτε η κατάφαση είτε η ἀπόφαση *σε μεγαλύτερο βαθμό ἀληθής* η μία από την ἄλλη,

η σχέση δηλαδή των δύο ἀντίθετων εξαγγελιών ἐναντι του κεντρικά *τυχαίου* (του *᾽όποτερ' ἔτυχεν*) ἄλλοτε παρουσιάζεται ουδέτερη, όταν κανένα ἄγγελμα από τα ἀντιδιαμετρικά δύο δεν ευνοεί περισσότερο η *Τύχη* ὅπως αναφέρθηκε ἐδῶ. Ἀλλοτε πάλι, ὅπως θα αναφερθεῖ στη συνέχεια, η σχέση μεταξύ των ἀντίθετων εξαγγελιών παρουσιάζεται ἀνιση και ετεροβαρής, προς τη μία ή προς την ἄλλη πλευρά.

Ο Αριστοτέλης δεν κατονομάζει κάθε πλευρά χωριστά, αλλά χρησιμοποιεί την *επιμεριστική* ἀντωνυμία *᾽θάτερον* πότε προς τη μία κατεύθυνση, πότε προς την ἄλλη και καλύπτει ἔτσι και τις δύο πλευρές, διαδοχικά (*Περὶ ἔρμ.* 9.19a20-21):

τὰ δὲ μᾶλλον μὲν καὶ / ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ θάτερον,
ΔΗΛΑΔΗ:

ενῶ για κάποια ἄλλα ισχύει *σε μεγαλύτερο βαθμό* και *τις πιο πολλές φορές* η μία <εξαγγελία> από τις δύο,

ας πούμε ότι ισχύει *τις πιο πολλές φορές* (*ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ*) η *πρώτη* ὁπότε η *δεύτερη* θα ισχύει «τις πιο λίγες φορές»: γι' αυτήν ο Αμμώνιος (σελ. 151.41) εισάγει την τεχνική έκφραση *ὥς ἐπ' ἔλαττον*.

Και ἀντίστροφα: αν ισχύει η *δεύτερη* *ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ*, η *πρώτη* δεν θα ισχύει τότε *ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ*, ἀλλά *ὥς ἐπ' ἔλαττον* (*Περὶ ἔρμ.* 9.19a21-22):

60. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Μετά τὰ Φυσικά* Z4, 1030a27-28. Απαιτείται, τονίζει, να εξετάσουμε και ποιος είναι ο *σωστός τρόπος να μιλάμε* για καθετί, εξίσου όσο εξετάζουμε και τον τρόπο για να το περιγράφουμε. Ο λόγος του σ' αυτή τη διατύπωση δομεῖται γλωσσικά σε *τρία* επίπεδα, καθώς με το διπλό *δεῖ* ιεραρχούνται διαδοχικά η μία γλώσσα μέσα στην ἄλλη: •γλώσσα ομιλούσα, •γλώσσα εξετάζουσα και •γλώσσα διανοούμενη. Τα *᾽έκαστον* και *᾽πῶς ἔχει* είναι της ομιλούσας περιγραφικής γλώσσας, το *᾽πῶς δεῖ λέγειν* είναι της εξετάζουσας τη γλώσσα *μεταγλώσσας* και το *᾽δεῖ οὖν σκοπεῖν* είναι της ρυθμίζουσας τη *μεταγλώσσα διανοητικής γλώσσας*. ΚΝΠ

‘οὐ μὴν ἄλλ’ ἐνδέχεται γενέσθαι / καὶ θάτερον, θάτερον δὲ μὴ.’

ΔΗΛΑΔΗ:

αλλά υπάρχει άλλο τόσο και το ενδεχόμενο να ισχύσει η αντίθετη, και όχι η πρώτη.

Από το σημείο αυτό η μεταγλωσσική φροντίδα θα επιμένει στην ακριβή διατύπωση των εκφράσεων, που θα περιχαράκωνουν τον εννοιολογικό χώρο τού ‘αναγκαίου’.

Γιατί με την αναίρεση της δοξασίας για απεριόριστη ισχύ τῆς αναγκαιότητας δεν απορρίπτεται και η έννοια της αναγκαιότητας καθαυτήν (η έννοια του απλώς ‘αναγκαίου’). Στο λεξιλόγιο του αποφαντικού λόγου είδαμε ότι πάντα είχαν τη θέση τους οι όροι ‘ἀνάγκη <ἐστίν>’, ‘ἐξ ἀνάγκης’, ‘ἀναγκαῖόν ἐστιν’. Στη γλώσσα όμως των υποστηρικτῶν τῆς απεριόριστης αναγκαιότητας ο τρόπος χρήσης αυτῶν των ὁρων διέφερε σ’ αυτό: ότι εισάγονταν ακριβῶς χωρίς λογικούς ή χρονικούς περιορισμούς. Με βάση το σημασιολογικό περιεχόμενο που τώρα τούς αποδίδεται για τη θεωρία τού ‘ἐνδεχομένου’, οι ίδιοι αυτοί ὁροι, ὅπως και οι ὁροι ‘δυνατόν’, ‘ἀδύνατον’, ‘ἐνδεχόμενον’, εισάγονται στο τεχνικό λεξιλόγιο, ως τελεστές ‘τρόπου’ πλέον,⁶¹ και στη χρήση τους πρέπει να συνοδεύονται από κατάλληλους λογικούς περιορισμούς, γιατί αλλιῶς προκαλούνται παρανοήσεις.

Στα πλαίσια του ‘πῶς δεῖ λέγειν’, δύο κυρίως εἶδη περιορισμῶν υποδεικνύει ο Αριστοτέλης: σε σχέση με τη διαχρονία και σε σχέση με το σύμπαν τῆς οντολογίας.

– Περιορισμός πρώτος, σε συνάρτηση με τον χρόνο (Περὶ ἔρμ. 9.19a23-24):

‘Τὸ μὲν οὖν εἶναι τὸ ὄν ὅταν ᾗ, καὶ τὸ μὴ ὄν μὴ εἶναι ὅταν μὴ ᾗ ἀνάγκη’

ΔΗΛΑΔΗ:

Τελικά λοιπὸν ἀποτελεῖ ἀναγκαιότητα τὸ να εἶναι τὸ ὄν, ὅποτε συμβαίνει να εἶναι, και να μη εἶναι τὸ μη ὄν, ὅταν συμβαίνει να μη εἶναι.

με ἄλλα λόγια, ἡ ἀναγκαιότητα ἔχει ἔννοια μόνο ως παρεπόμενη ἐγχρονή σήμανση τῆς ἀποτελεσμένης κάθε φορά οντολογικῆς πραγματικότητας και καθόλου ως ἀνεξάρτητη και μόνη διαχρονικά ισχύουσα καθοριστικὴ προϋπόθεση – ὅπως ἤθελαν οι ἀρνητές τού ‘ἐνδεχομένου’.

– Περιορισμός δεύτερος, σε σχέση με τὸ ὑπαρκτικὸ εὖρος τῆς ἀναγκαιότητας (Περὶ ἔρμ. 9.19a24-25):

‘οὐ μέντοι οὔτε τὸ ὄν ἅπαν ἀνάγκη εἶναι οὔτε τὸ μὴ ὄν <ἀνάγκη> μὴ εἶναι’⁶²

ΔΗΛΑΔΗ:

καθόλου ὁμως δεν ἀποτελεῖ ἀναγκαιότητα οὔτε τὸ ὄν συνολικά να εἶναι οὔτε τὸ μη ὄν <συνολικά> να μη εἶναι.

ο περιορισμός αυτός, κατὰ τον ἐνθυμηματικὸ τρόπο, μάς παραπέμπει στη σαφὴ οντολογικὴ οροθεσία τῆς ἐνδεχομενικότητας, που χαράχτηκε πιο πρὶν (βλ. Περὶ ἔρμ. 9.19a9-11): είδαμε ἐκεῖ ὅτι στην ἀναγκαιότητα ὑπόκεινται ορισμένες μόνο, ὄχι ὅλες οι ὑπαρκτικὲς περιοχές ὄντων.

Διέπονται δηλαδή ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα μόνον ὅσα ἀπὸ τὰ ὄντα ἔχουν τὴν κατάσταση του εἶναι τους ἀποτελεσμένη οριστικά – ὄχι ἡ ὑπαρξὴ συνολικά των ὄντων οὔτε συνολικά ἡ ἀνυπαρξία τους· γι’ αὐτὸ χρήση τού <ποσο>δείκτη ‘ἅπαν’, σε συνδυασμό με τον τελεστή ἀναγκαιότητας, θα γίνεται μόνο στην ἑκταση και στον βαθμό που ἡ ἀναγκαιότητα ισχύει πράγματι· καθόσον στο ‘ὄν ἅπαν’ και σε ‘ἅπαν’ τὸ ‘μὴ ὄν’ ἐνδέχεται να συγκαταλέγονται και ὅσα γίνονται και πρόκειται να ἐρθουν στο εἶναι ἢ φθείρονται και πρόκειται να ἐρθουν στην κατάσταση του μὴ εἶναι, ἐνῶ γι’ αὐτὰ βέβαια ἡ ἀναγκαιότητα να μένουν στο εἶναι ἢ στο μὴ εἶναι δεν ισχύει.

Ἡ αιτιολόγηση που ἀκολουθεῖ συνδυάζει τὴ στοιχειώδη λογικὴ ἀρχὴ τῆς ταυτότητας με τὴ συνακόλουθη διάκριση των μη ταυτόσημων, σε συνδυασμό και με τὴν προηγούμενη περιοριστικὴ ἀρχὴ ως πρὸς τον χρόνο (Π. ἔρμ. 9.19a25-26):

‘οὐ γὰρ ταυτόν ἐστι τὸ ὄν ἅπαν εἶναι ἐξ / ἀνάγκης ὅτε ἔστιν, καὶ τὸ ἀπλῶς εἶναι ἐξ ἀνάγκης’

ΔΗΛΑΔΗ:

61. Ο Αμμόνιος ‘προτάσεις μετὰ τρόπου’ ονομάζει ὁποῖες γενικά στη διατύπωσή τους, ἐκτὸς των κύριων ὁρων, ‘καὶ τρόπον ἔχουσι προσκείμενον’ (Υπόμν. σελ. 8.8,19), στις ὁποῖες ἀνήκουν και ὅσες περιέχουν κάποιον ἀπὸ τους ὁρους τῆς ομάδας τού ‘ἐνδεχομένου’ (214.7,30κε.)· ὀρίζει ἐξάλλου πῶς νοεῖται ὁ ‘τρόπος’ (218,17-18): ‘ὁ δὲ τρόπος ποιότητά τινα ὑπάρξεως σημαίνει’, δηλαδή ποιητικὴ κατ’ ἀρχὴν ἀποτίμηση τῆς διαγνωστικῆς κατηγορικῆς σχέσης κάποιου με κάτι· ὄχι ἀκόμα μετρικῇ.

62. Σε μια ομάδα χειρογράφων προστίθεται και ἡ λέξη ‘ἀνάγκη’ – που ἄλλωστε ἐξυπακούεται.

—πράγματι, δεν είναι ταυτόσημα μεταξύ τους: (α) το να είναι συνηλικά το ον εξ ανάγκης στον χρόνο που είναι και (β) το να είναι εξ ανάγκης άσχετα από χρόνο·

δηλαδή, συγκρίνονται πρώτα δύο εκφράσεις, για να καταδειχτεί τυπικά ότι δεν ταυτίζονται:

$$\begin{array}{l} \text{ἅπαν τὸ ὄν ἐστὶν ἐξ ἀνάγκης ὅτε ἔστιν} \quad (1) \\ \text{<ἅπαν> τὸ ὄν ἐστὶν ἐξ ἀνάγκης} \quad \text{—————} \quad (2) \end{array}$$

καθότι η (1) συνοδεύεται από ένδειξη χρόνου ('ὅτε ἔστιν')· ενώ η (2) δεν έχει τέτοια ένδειξη.

Αλλά σημειώνεται κατόπιν ότι και νοηματικά δεν ταυτίζονται, αφού η χρονική ένδειξη, όπου υπάρχει, εισάγει περιορισμό εύρους τού δείκτη 'ἅπαν', ώστε αυτός να καλύπτει μόνο τα αἶδια (ἀφθαρτα), που πάντα βρίσκονται στο είναι και, από τα φθαρτά όντα, μόνο όσα έχουν έρθει ή βρίσκονται ήδη στο είναι.⁶³ Όπως πιο πριν έχει δείχτει, όλα αυτά υπόκεινται πράγματι στην αναγκαιότητα.

Οι αρνητές τού 'ένδεχομένου' προέβαλλαν ως βασική τους θέση την έκφραση (2), που εντελώς συγκεχυμένα, χάρη στην παράλειψη οποιασδήποτε χρονικής ένδειξης, απονέμει στην αναγκαιότητα εύρος πέρα από τον χώρο ισχύος της. Δείχτηκε ήδη ότι αυτό είναι άτοπο.

Όμοιος περιορισμός ισχύει συμμετρικά και ως προς το 'μή ὄν' και η αθέτησή του οδηγεί στο ίδιο επίσης άτοπο (Περὶ έρμ. 9.19a26-27):

'ὁμοίως / δέ καὶ ἐπὶ τοῦ μή ὄντος.—'

ΔΗΛΑΔΗ:

όμοια διάκριση ισχύει και για το μη ον.—

Στο επόμενο χωρίο συνεχίζεται η γενίκευση σε ευρύτερες διαστάσεις. Η αναφορά κάθε παραδείγματος εκτείνεται σε πλήθη περιπτώσεων και κάθε όρος νοείται σε πλάτος. Και αυτός ο όρος 'ἀντίφασις'⁶⁴ δεν έχει αναφορά στην αυστηρά νοούμενη αντίφαση, αλλά θα εκληφθεί ευρύτερα (δηλαδή χαλαρότερα), με την έννοια ζεύγους αποφάνσεων αντίθετου ποιού, αφού έτσι μας υποδεικνύουν τα συμφραζόμενα. Επίσης, στα παραδείγματα συνδέεται και η ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ αναφορά ('είναι') με τη ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ ('έσεσθαι'), ως από κοινού μετέχουσα σε όσα ισχύουν γι' αυτήν (Περὶ έρμ. 9.19a27-29):

'Καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιφάσεως / ὁ αὐτὸς λόγος εἶναι μὲν ἢ μὴ εἶναι ἅπαν ἀνάγκη, καὶ ἔσεσθαι γε / ἢ μὴ'

ΔΗΛΑΔΗ:

Η ίδια θεώρηση⁶⁵ αφορά και ολόκληρα τα ζεύγη αποφάνσεων αντίθετου ποιού ότι είναι δηλαδή ανάγκη να ισχύει κάθε ζεύγος ως σύνολο ή να μην ισχύει, και όλο μαζί επίσης να πρόκειται να ισχύσει ή να μην ισχύσει·

Στην ίδια συνάφεια και η επόμενη παρατήρηση έχει νόημα για ζεύγη αποφάνσεων αντίθετου ποιού τόσο σε ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ αναφορά, όσο και σε ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ (Περὶ έρμ. 9.19a29):

'οὐ μέντοι διελόντα γε εἰπεῖν θάτερον ἀναγκαῖον.'

ΔΗΛΑΔΗ:

και όχι βέβαια διαχωρίζοντας τα μέλη να πούμε για καθένα μέλος από τα δύο πως είναι αναγκαίο να ισχύει.

Η διευρυμένη αυτή επισήμανση, που δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στα ζεύγη με ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ και στα ζεύγη με ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ αναφορά, επαναφέρει στη σκέψη μας το πρώτο 'άτοπον' που διέγινωσεν ο Αριστοτέλης (βλ. πιο πάνω, 9.18b27-29: 'εἴπερ πάσης καταφάσεως και ἀποφάσεως ... ἀνάγκη τῶν ἀντικειμένων εἶναι τὴν μὲν ἀληθεῖ τὴν δὲ ψευδῆ'), μόλις άρχιζε τον κριτικό έλεγχο τής εικονικής «συνηγορίας» του υπέρ

63. Παρέλκει βέβαια κάθε αναφορά στα 'ἀεὶ μὴ ὄντα', αυτά που ποτέ δεν βρίσκονται στο είναι, αφού γι' αυτόν το λόγο άλλωστε θα μνημονευτούν χωριστά ευθύς αμέσως.

64. Ελαστικότερη απόδοση της 'ἀντιφάσεως', όπως απαιτεί η κειμενική συνάφεια, ώστε να νοείται ως ο τύπος ζεύγους προτάσεων αντίθετου ποιού γενικά, ακόμα και χωρίς μνεία τού όρου τής διχοτομίας σε πεδίο αλήθειας και πεδίο ψεύδους. —Ο J. L. ACKRILL [1963]1971, σελ. 138 κε., σχολιάζοντας τη δική του απόδοση της όλης φράσης: 'the same account holds for contradictories'. Πσυνοψίζει τις λεπτολογίες στις οποίες κατατρίβονται νεότεροι ερευνητές κατά την προσπάθεια να ερμηνεύσουν τη μη αυστηρή χρήση τής λέξης 'ἀντιφάσεως' στο πρωτότυπο.

65. Ο 'λόγος' αποδίδεται εδώ ως «θεώρηση», όπως υπαγορεύει το κειμενικό περιβάλλον, στο οποίο δεσπόζει η μεταγλωσσική (ακριβώς) θεώρηση.

της αναγκαιότητας. Και από αυτή την επισήμανση ακριβώς αντλεί τώρα τη δική του απόκριση για το παράδοξο της ναυμαχίας (Περὶ ἔρμ. 9.19a29-30):

‘Λέγω ἰδέ οἷον ἀνάγκη μὲν ἔσσεσθαι ναυμαχίαν αὐρίον ἢ μὴ ἔσσεσθαι,’

ΔΗΛΑΔΗ:

Και εννοῶ το ἐξῆς· εἶναι αναγκαῖο νὰ υπάρξει ναυμαχία αὐρίο ἢ νὰ μὴν υπάρξει,

εννοεῖ, ὅτι ὡς ενιαῖο ἀγγέλμα αὐτὸ εἶναι λήμμα που ἀληθεύει **αναγκαῖα** παύει ὁμῶς νὰ εἶναι **αναγκαῖο**, ἀν πάψει νὰ εἶναι ενιαῖο καὶ ἀπομείνουν τὰ μέλη του δύο χωριστὰ ἀγγέλματα (Περὶ ἔρμ. 9.19a31-32):

‘οὐ μέντοι γενέσθαι αὐρίον ναυμαχίαν ἀναγκαῖον οὐδὲ μὴ ἰγενέσθαι· γενέσθαι μέντοι ἢ μὴ γενέσθαι ἀναγκαῖον.’

ΔΗΛΑΔΗ:

ἐνὼ βέβαια οὔτε νὰ γίνῃ αὐρίο ναυμαχία εἶναι **αναγκαῖο** οὔτε νὰ μὴ γίνῃ· ἀλλὰ ἢ νὰ γίνῃ ἢ νὰ μὴ γίνῃ, ἐστὶ μόνο εἶναι **αναγκαῖο**.

Με τὴν ἀπόκριση αὐτὴ δίνεται καὶ ἐξήγηση γιὰ τὸ παράδοξο ἐξαγόμενο, που πρὶν εἶχε προκύψει, ὅτι, δηλαδή, οἱ δύο ἀντίθετες *μελλοντικῆς* ἀναφορὰς ἐξαγγελίες **συμπεύδονται**, ὅταν λαμβάνονται μία μία χωριστὰ. Καὶ με τὴν ἴδια εὐκαιρία θὰ προχωρήσει τώρα ὁ Ἀριστοτέλης ἕνα βῆμα βαθύτερα στὴ θεωρητικὴ ἐξήγηση τοῦ προβλήματος, που ἡ λύση τοῦ βρίσκεται στὸ ‘ἐνδεχόμενον’. Διότι, ἀν καὶ τέθηκε αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς πρόβλημα τῶν ‘καθ’ ἕκαστα καὶ μελλόντων’ (τῶν ατομικῶν δηλαδή προτάσεων *ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗΣ* ἀναφορὰς), ὁμῶς ἀμέσως θὰ δειχτεῖ ὅτι τὸ ἴδιο πρόβλημα ἐκδηλώνεται σὲ προτάσεις, ὄχι μόνο *ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗΣ*, ἀλλὰ καὶ *ΠΑΡΟΝΤΙΚΗΣ* ἀναφορὰς· κάτι που σημαίνει ὅτι τὸ εἶδος τῆς *χρονικῆς* ἀναφορὰς τῶν προτάσεων δὲν εἶναι παρὰ τὸ *σύμπτωμα*, ὄχι ὁ λόγος που ἐξηγεῖ τὸ πρόβλημα. Ἄρα πρέπει ἀλλοῦ νὰ ἀναζητήσουμε τὸν οὐσιώδη λόγο. Καὶ, ὅπως θὰ μπορέσουμε νὰ δοῦμε, ὁ λόγος βρίσκεται λίγο βαθύτερα καὶ εἶναι πολὺ ἀπλός.

Τὸ παράδειγμα με τὴ ναυμαχία διατυπώνεται ὡς ενιαία διαζευκτικὴ ἐξαγγελία δύο προρρήσεων ἀντίθετου ποιοῦ καὶ ὡς ἐκφραση ενιαία εἶναι *κατ’ ἀνάγκη* ἀληθῆς, τὰ μέλη τῆς ὁμῶς συνδέονται με σχέση ἀντίφασης. Εἶναι ὅ,τι χαρακτηρίσαμε στὴν ἀρχὴ «μονάδα τῆς ἀντίφασης» καὶ ἀν ληφθεῖ *αφηρημένα*, ὡς τυπικὴ ἐκφραση, χωρὶς υλικὴ ἀναφορὰ ἢ εφαρμογὴ ἐξειδικευμένη, ἀντιστοιχεῖ με τὸν τύπο τῶν *αναλυτικῶν* ἐκφράσεων, που ονομάζονται στὴ Συμβολικὴ Λογικὴ **ταυτολογίες** (tautologies), ὅπως π.χ.:⁶⁶

**ρ ν~ρ
Πι ἢ ὄχι Πι**

ΠΟΥ **ΔΙΑΒΑΖΕΤΑΙ:**

Κατὰ τοὺς διδασκάλους τῆς Συμβολικῆς Λογικῆς, μιὰ *ταυτολογία* εἶναι πάντα **ἀληθῆς**, ὁποῖο καὶ ἀν εἶναι τὸ νόημα τῶν μελῶν τῆς, ‘**ρ**’, ‘**ν~ρ**’, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τιμὴ ἀλήκειας κάθε συστατικῆς πρότασης που περιέχεται σ’ αὐτὰ, ἐδῶ τῆς ‘**ρ**’. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ κάθε *ἀντίφαση*, ἀν λαμβάνεται ολόκληρη· εἴτε **χωρὶς** εἴτε καὶ **με** ἀναφορὰ σὲ ἐξειδικευμένη εφαρμογὴ. Καὶ ὁ ΑΜΜΩΝΙΟΣ, στὰ παραδείγματα διαζεύξεων αὐτῆς τῆς μορφῆς που παραθέτει, ἐπιμελῶς ἀποσαφηνίζει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀλήκειας τοὺς ἀπὸ τὸ νόημά τους.⁶⁷

❖ Ὅ,τι ἀποκομίσαμε ὡς ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ προβλήματος, μὰς ἐπιτρέπει νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ὁ οὐσιώδης λόγος γιὰ τὸ πρόβλημα ἔχει νὰ κάνει με τὴ *συνδρομὴ* ἢ τὴν *ἐλλειψη* εἰδησης, *γνώσης*, γιὰ τὴν ἐκβασὴ αὐτῶν που διαζευκτικὰ ἐξαγγέλλονται με τὶς ἀντιφατικὲς ἀποφάνσεις. Οἱ ἀκόλουθες διαζεύξεις:

Σωκράτης περιπατεῖ ἢ οὐ περιπατεῖ

ἔσται αὐρίον ναυμαχία ἢ οὐκ ἔσται

“Ὁμηρος τὴν Ἰλιάδα ἐποίησεν ἢ οὐκ ἐποίησεν

εἶναι *λογικὲς ταυτολογίες* με κανονικὴ δομὴ ἀντίφασης καὶ ἀληθεύουν καὶ οἱ τρεῖς. Οἱ τιμές ἀλήκειας τῶν δύο μελῶν καθεμιάς ικανοποιοῦν **κατ’ ἀνάγκη** τὸν κανόνα τῆς ἀντίφασης (με τὴ *δικοτόμηση* τοῦ νοηματικοῦ διαστήματος μεταξύ τους) καὶ γιὰ κάθε ζεύγος μελῶν ἰσχύει **κατ’ ἀνάγκη** ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποκλειόμενου τρίτου (ἕνα μέλος ἀληθές καὶ ἕνα ψευδές), ἐνῶ γιὰ κάθε μέλος χωριστὰ ἰσχύει **κατ’ ἀνάγκη** ἡ ἀρχὴ τῆς *δισθέκειας* (ἢ ἀληθές εἶναι ἢ ψευδές). Ἀν καὶ αὐτὰ ὅλα θεωρητικὰ ἰσχύουν **κατ’ ἀνάγκη**, τίποτε

66. Διαβάζουμε: ‘*ρ* οἱ *not ρ*’. –Βλ. CARNAP [1958], σελ. 41· πβ. καὶ TARSKI [1965], σελ. 43.

67. ΑΜΜΩΝΙΟΣ Ὑπόμνημα, 154.8-12: ‘οἷον ὅτι Σωκράτης ἢ βαδίζει ἢ οὐ βαδίζει (τὸ γὰρ ὅλον τοῦτο ἀνάγκη εἶναι ἀληθές οὐ μόνον ὄντος ἀλλὰ καὶ μὴ ὄντος Σωκράτους) καὶ ὅτι τὸ πῦρ θερμόν ἢ οὐ θερμόν, εἰ καὶ συμβαίνει ἐπὶ τῶν τοιούτων διὰ τὴν τοῦ πράγματος φύσιν θάτερον μῶριον τῆς ἀντιφάσεως ἀφωρισμένως ἀληθεύειν, καὶ οὐ τὴν ὅλην ἀντίφασιν μόνον’.

ωστόσο δεν είναι και διαπιστωμένο. **ΘΑ** γίνουν όλα οριστικά, αρκεί να διαπιστωθεί από τα πράγματα η τιμή αλήθειας έστω ενός και μόνο μέλους από κάθε αντιφατικό ζεύγος. Είναι η στιγμή που θα εισαχθεί η γνώση αλλά στο μεταξύ διαρρέει χρόνος. Ως τότε παραμένουν όλα 'ένδεχόμενα' και συμβαίνει ή να είναι μάλλον ενδεχόμενο ένα από τα δύο ή να είναι εξίσου ενδεχόμενα και τα δύο.

Ο χρόνος ανάδυσης της γνώσης μπορεί να είναι λίγος ή πολύς. Δεν έχει σημασία' όπως π.χ., μόνο μια ματιά, να κοιτάξουμε αν ο Σωκράτης περιπατεί ή όχι, οπότε θα δούμε ότι ο Σωκράτης π.χ. κάθεται, άρα δεν περιπατεί ή λίγο αργότερα, ώσπου να βγει κάποια στιγμή –μήπως σήμερα;– η απόφαση για ναυμαχία αύριο' ή ακόμα, μερικά επιπλέον χρόνια, να προχωρήσουν οι ομηρικές έρευνες, για να μάθουμε ότι, κατά τον ένα ερευνητή, ο Όμηρος ενδέχεται να συνέθεσε την Ιλιάδα ή, κατά άλλον, ότι ο Όμηρος είναι αδύνατον να συνέθεσε την Ιλιάδα.

Είναι προφανές ότι, προκειμένου για εξαγγελία οποιασδήποτε χρονικής αναφοράς, ΠΑΡΟΝΤΙΚΗΣ (Σωκράτης), ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗΣ (ναυμαχία), ή και ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΙΚΗΣ (Όμηρος), από τη διατύπωση μιας διάζευξης ως τη γνωστική διαπίστωση διαρρέει πολύς ή λίγος χρόνος. Αληθινά, το αποφασιστικό δεν είναι η βαθμίδα της χρονικής αναφοράς. Αλλά συνέβη απλώς ιστορικά έτσι, ώστε το πρόβλημα της διαπίστωσης άρχισε να εγείρεται, εύλογα, για τη ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ βαθμίδα, όπου συχνά απαιτείται πρόβλεψη για εξελίξεις ατομικές· γι' αυτό και τέθηκε πρώτα ως πρόβλημα των 'καθ' ἑκαστα καὶ μελλόντων'. – Με τον τρόπο αυτόν που τέθηκε το πρόβλημα, η αναζήτηση χρειάστηκε να εκλάβει τις περιπτώσεις πολλαπλών διαπιστώσεων (ενδέχεται να συνέθεσε, είναι αδύνατον να συνέθεσε) ως υπερβάσεις κάποιων αρχών, συγκεκριμένα, ως υπέρβαση της αρχής τού αποκλειόμενου τρίτου – αφού προέκυψαν τιμές πλείονες των δύο: περίπτωση «πλειότιμης λογικής». Αλλά στον χώρο ακριβώς της τροπικότητας βλέπουμε ότι κανονικά η Λογική των δύο τιμών παραχωρεί τη θέση της σε μια πλειότιμη λογική.

Μόνο για τα αιώνια όντα, τα 'ἀεὶ ἐνεργοῦντα', δεν νοείται παρέλευση χρόνου ως την ανάδυση γνώσης· έτσι καθώς είναι αυτά υπέρτερα στην υπαρκτική τους κατάσταση, όμοια πλεονεκτούν και στην πρόσληψή τους από τη γνώση. Η πορεία τής ύπαρξής τους είναι εγχαραγμένη στην κοινή αντίληψη της ανθρωπότητας με τον χαρακτήρα ομαλής κανονικότητας με αδιατάρακτο ρυθμό· ώστε οι προβλέψεις που διατυπώνονται γι' αυτά βασίζονται σε γνώση βέβαιη εκ των προτέρων και, καθώς η έκβασή τους λογίζεται ασφαλής, είναι ορθό να προεξαγγέλλεται και ως αναγκαία. ◊

Ας επιστρέψουμε όμως στη συνέχεια τού κειμένου, όπου οδεύουμε ήδη προς την ολοκλήρωση μετά από λίγα τελευταία συμπερασματικά χωρία, που εισάγονται με δύο διαδοχικά 'ὥστε'. Περιέχουν ευρύτατα γενικευτικές παρατηρήσεις.

Έτσι, με τη φράση 'ὁπότερ' ἔτυχε' θα νοήσουμε πάλι και εδώ πλήθος από ζεύγη αντίθετων προβλέψεων, που η μία από κάθε δύο θα αληθεύει' και με τη φράση 'τὰ ἐναντία' θα νοήσουμε την άλλη πρόβλεψη του κάθε ζεύγους, την αντίζυγη της πρώτης κτλ. Προχωρούμε στο πρώτο ὥστε' (Περὶ ἔρμ. 9.19a32-35):

Ὡστε, ἰεπεὶ ὁμοίως οἱ λόγοι ἀληθεῖς ὥσπερ τὰ πράγματα, δῆλον ὅτι / ὅσα οὕτως ἔχει ὥστε ὁπότερ' ἔτυχε καὶ τὰ ἐναντία ἐνδέχεσθαι, ἀνάγκη ὁμοίως ἔχειν καὶ τὴν ἀντίφασιν' /

ΔΗΛΑΔΗ:

Επομένως, αφού οι λόγοι αληθεύουν ως παράλληλες ομοιώσεις των πραγμάτων,⁶⁸ είναι προφανές ότι, σε όποιες περιπτώσεις η κατάσταση είναι τέτοια, ώστε ενδεχόμενα να είναι από κάθε δύο ένα, όποιο τύχει, και τα αντίθετα καθενός επίσης, κατ' ανάγκη ομοιώσεις τέτοιες εικονίζονται και στα αντίστοιχα ζεύγη αντίφασης

Δεν τελείωσε η φράση, και όσα το χωρίο προδιαγράφει μέχρι εκεί αποδίδονται με την αναφορική σύνδεση 'ὅπερ' στο ακόλουθο (Περὶ ἔρμ. 9.19a35-36):

ὅπερ συμβαίνει ἐπὶ / τοῖς μὴ ἀεὶ οὕσιν ἢ μὴ ἀεὶ μὴ οὕσιν·⁶⁹

ΔΗΛΑΔΗ:

ό,τι ακριβώς συμβαίνει να ισχύει για όσα δεν βρίσκονται παντοτινά στο είναι ή δεν βρίσκονται παντοτινά στο μη είναι.

68. Δεν πρόκειται για τη συνήθη και αντιστρεφόμενη σχέση λόγων-πραγμάτων. Εδώ επικαλείται ο Αριστοτέλης μια σχέση καθαρά σημειολογική, εκείνη που ο ίδιος εισηγήθηκε με τη θεμελιώδη θεωρία των ιεραρχημένων απεικονίσεων εγκαινιάζοντας την Περὶ ἔρμηνείας (I.16a) πραγματεία: ('ὁμοιώματα τῶν πραγμάτων τὰ ἐν τῇ ψυχῇ, σύμβολα τῶν ἐν τῇ ψυχῇ τὰ ἐν τῇ φωνῇ καὶ τῶν ἐν τῇ φωνῇ τὰ γραφόμενα' – κατά βάση όλα 'σημεῖα', τα επόμενα των προηγουμένων τους).□

69.– Συνεχίζεται η φράση από το προηγούμενο χωρίο. Και η πρόταση που άνοιξε με το 'ὅτι' δεν έκλεισε με απαρέμφατο (λάθος θα ήταν να νομισθεῖ ότι κλείνει με το 'ἐνδέχεσθαι'), αλλά περιέχει και τη φράση 'ἀναγκαῖόν <ἔστι>' με το εννοούμενο ρήμα της και με τη συνέχειά της ως το 'ἀντίφασιν'.

Αν ανατρέξουμε στον διαμερισμό των υπαρκτικών περιοχών ισχύος ‘ἀναγκαίου’ και ‘ἐνδεχομένου’, θα νοήσουμε αμέσως ότι εδώ η αναφορά γίνεται στα ενδιάμεσα, μεταξύ ‘ἀεὶ ὄντων’ (‘ἀεὶ ἐνεργούντων’) και ‘ἀεὶ μὴ ὄντων’ (‘μηδέποτε ἐνεργούντων’), δηλαδή στα **φθαρτά** (τα ‘μὴ ἀεὶ ἐνεργούντα’). Είναι ήδη γνωστό ότι σ’ αυτά έχει γενικά εφαρμογή το ‘ἐνδεχόμενον’. Και στη σειρά αυτών των χωρίων υποδεικνύεται ειδικά η ορθή χρήση *διαζευκτικών εξαγγελιών* για μεταβαλλόμενα και φθαρτά, τόσο στη *ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΗ* όσο και στην *ΠΑΡΟΝΤΙΚΗ* αναφορά (Περὶ ἐρμ. 9.19a36-37):

‘τούτων γὰρ ἀνάγκη μὲν ἰσχυρότερον μῶριον τῆς ἀντιφάσεως ἀληθὲς εἶναι ἢ ψεῦδος,’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

που θα πει ότι γι’ αυτά είναι ἀνάγκη **ένα** από τα μέλη της αντίφασης να είναι ἢ ἀληθὲς ἢ ψευδές,

διατύπωση επιδεκτική διπλῆς ἀνάγνωσης: ἢ –**το ένα ... να είναι ἀληθὲς ἢ ψευδές** <και το άλλο **ψευδὲς ἢ ἀληθὲς**> ἢ –**ὅποιο** **ένα** να είναι ἢ ἀληθὲς ἢ ψευδές. Σε καθεμία ἀνάγνωση υπονοεῖται *συνδυασμένη* αναφορά, με διαφορετικό τρόπο, στις δύο αρχές, του **αποκλειόμενου τρίτου** (βασικά στην πρώτη) και της **δισθένειας** (στη δεύτερη). Το πιθανότερο είναι ότι ο συγγραφέας πέτυχε να σημαίνονται με την ίδια ἑκφραση και τα δύο. Στην εκδοχή αυτή δεν αντιβαίνει ἄλλωστε η ἐπόμενη παρατήρηση, κατὰ την οποία η λειτουργία των δύο αρχών, ἀδρανῆς ἐξωτερικά, διαπερνά το ‘ὅποτερον ἔτυχεν’ και δρᾷ διακλαδισμένη ἀμφίπλευρα ως ‘ἐνδεχόμενον’ διπλό, σε κάθε σκέλος, παράλληλα και ἀπροσδιόριστα (Περὶ ἐρμ. 9.19a37-38):

‘οὐ | μέντοι τότε ἢ τότε ἀλλ’ ὅποτερ’ ὄν’⁷⁰ ἔτυχεν,’

ΔΗΛΑΔΗ:

προσοχή ὅμως, ὄχι συγκεκριμένα τούτο ἢ το άλλο, ἀλλὰ ὅπως *τυχαίνει* **ένα** από τα δύο, Ἐδὼ επαληθεύεται το τελικό μας ζητούμενο, ο *ουσιώδης λόγος* τοῦ προβλήματος. Γιατί, π.χ. οι αρχές, **δισθένειας** ἢ **αποκλειόμενου τρίτου**, είναι σαν να υπολανθάνουν στην κατάσταση *αβεβαιότητας* (τοῦ ‘μᾶλλον’), ἕως ὅτου η *διάγνωση* τοῦ *ἀληθοῦς*,⁷¹ μετὰ την ἑκβαση των πραγμάτων **και μόνο** τότε, καταστεί *διαπίστωση* σαφὲς και **ἤδη** παρούσα· το ‘ἤδη’ τοῦ κειμένου καταδηλώνει ἀκριβῶς τον *χρόνο τῆς γνωστικῆς* πλήρωσης (Περὶ ἐρμ. 9.19a38-39):

‘καὶ μᾶλλον μὲν ἰσχυρὴ τὴν ἑτέραν, οὐ μέντοι ἤδη ἀληθὴ ἢ ψευδῆ.’

ΔΗΛΑΔΗ:

και βέβαια κάποιον από τα δύο μέλη θα είναι ἀληθὲς μᾶλλον παρά το άλλο, **ὄχι ὅμως** και *διαπιστωμένα* **ἤδη** ἀληθὲς ἢ ψευδές.

Μετὰ τις διασαφήσεις που προηγήθηκαν επαναλαμβάνεται, ως πόρισμα και τυπικά τώρα επιβεβαιωμένο (‘ὥστε δῆλον’), ὅτι προέκυψε λίγο πιο πριν (βλ. 9.19a18-19) ως *γενικό συμπέρασμα* από τη διαλογικὰ ολοκληρωμένη και κριτικὰ ἐξελεγμένη επιχειρηματολογία· και μας προσφέρεται *επισφραγισμένο* με το **δεύτερο** –και το τελευταίο– ‘ὥστε’ (Περὶ ἐρμ. 9.19a39-b2):

‘Ὡστε δῆλον | ὅτι οὐκ ἀνάγκη πάσης καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως τῶν ἀντικειμένων τὴν μὲν ἀληθὴ τὴν δὲ ψευδῆ εἶναι’

ΔΗΛΑΔΗ:

Ἐπομένως είναι πια φανερό ὅτι δεν είναι ἀνάγκη από κάθε ζεύγος καταφάσης και ἀπόφασης, που αποτελούν μια ἀντίφαση, να είναι η μία ἀληθὴς και η ἄλλη ψευδής·

κάτι που επεκτείνεται στην ιδέα ὅτι χωροῦν και *πλείονες τιμές*· ενώ για ἄλλη μια φορά προβάλλεται, και με τεχνικούς ὅρους τελικά, ως **η** *κατακλείδα* ὅλου του κεφαλαίου, μια σαφὲς διάκριση των περιοχών ισχύος τοῦ ‘ἀναγκαίου’ και του ‘ἐνδεχομένου’, και, ἀντίστοιχα, των πεδίων εἴτε ἐκδηλῆς εφαρμογῆς των αρχών τῆς **δισθένειας** και του **αποκλειόμενου τρίτου** εἴτε ἑμμεσα συναρτημένης με την ἑκβαση, με τη *γνώση* δηλαδή τῆς ἑκβάσης (Περὶ ἐρμ. 9.19b2-4):

‘οὐ γὰρ ὥσπερ | ἐπὶ τῶν ὄντων οὕτως ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν μὴ ὄντων, δυνατῶν | δὲ εἶναι ἢ μὴ εἶναι,’

ΔΗΛΑΔΗ:

γιατί σαν τις καταστάσεις που υπάρχουν για τα ὄντα, δεν υπάρχουν ὅμοιες και για τα μὴ ὄντα, αυτά που είναι δυνατόν να είναι ἢ να μὴ είναι,

Η ἀνάπτυξη **ὅλη** κλείνει στο σημείο αυτό με τη συγκεκριλαιοτική υπόμνηση ὅσων πληρέστατα ἐκτέθηκαν σε ὅλο το **9°** κεφάλαιο (Περὶ ἐρμ. 9.19b4):

70. Ενδεικτικὴ ἡ παραλλαγή γραφῆς ἐδῶ (‘ὅποτερ’ <α> | ὅποτερον’), ὥστε να ἀποβαίνει *μη ἀπίθανη* ἡ διπλὴ ἀνάγνωση.

71. Ο ΑΜΜΩΝΙΟΣ (βλ. Ι 39.17-18): ‘ὅποτερον δὲ τούτων ἔσται τὸ ἀληθὲς, οὐχ οἷόν τε γινῶναι πρὸ τῆς τοῦ πράγματος ἑκβάσεως ...’, βεβαιώνει ὅτι ουσιαστικά το πρόβλημα είναι ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟ.

‘άλλ’ ὥσπερ εἴρηται.’

ΔΗΛΑΔΗ:

αλλά ισχύουν όσα ήδη αναφέραμε.

Έτσι λιτά και ήπια τελειώνει τόσοσ βαρυσήμαντος διαλεκτικός αγώνας.

IV. Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ 'ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ' ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΜΜΩΝΙΟ

Τελικά, από τον επίπονο διαλεκτικό αυτόν αγώνα που παρακολουθήσαμε, το πιο ουσιαστικό που αποκομίζουμε είναι ίσως ότι μας έγινε αντιληπτό το *ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΝ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ*.

Μετά την ολοκλήρωση της ερμηνευτικής παρουσίασης του 9^{ου} κεφαλαίου από την πραγματεία *Περί ἑρμηνείας* τού Αριστοτέλη μπορεί κανείς να μελετήσει, σε δύο άλλα κεφάλαια, το 12^ο και το 13^ο τού έργου, τη *ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ* εφαρμοσμένη στην ανάλυση της λειτουργίας των *τροπικών τελεστών* ('ένδεχόμενον', 'δυνατόν', 'άδύνατον', 'άναγκαῖον', ...) για τον σχηματισμό των αποφάνσεων 'μετά τρόπου' –τροπικών αποφάνσεων (*modal sentences*)– μαζί με τους κανόνες εναλλαγής ποιού και ποσοτικού τους δείκτη και για τις λογικές σχέσεις μεταξύ αποφάνσεων διαφορετικής *τροπικότητας* (λογική ακολουθία, ισοδυναμία, αντίφαση, εναντίωση ή υπαγωγή κτλ.) 'Η ακόμα να αναζητήσει στα *Αναλυτικά πρότερα*, 1.3 και 1.8-22, την πιο αναπτυγμένη αξιωματική διαπραγμάτευση τής *τροπικής λογικής*, που καλύπτει τη μελέτη των *τροπικών συλλογισμών*.⁷²

Αλλά υπάρχουν στην ερμηνευτική ανάλυση του 9^{ου} κεφαλαίου δύο ακόμα σημεία, που ιδιαίτερα ενδιαφέρουν τη μελέτη μας. Είναι δύο παρεκβάσεις τού Αμμώνιου από τον καθαρά ερμηνευτικό σχολιασμό, που μας δείχνουν πώς εκτίμησε ο ερμηνευτής τη *ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ*, αλλά και πώς τη διεύρυνε. Στην *πρώτη παρέκβαση* –και την εκτενέστερη– πριν προχωρήσει στον σχολιασμό τού 9^{ου} κεφαλαίου ο Αμμώνιος υπογραμμίζει τη γενικότερη σημασία τής θεωρίας τού *ένδεχομένου* και εκτιμά ότι το 'θεώρημα'⁷³ –όπως το ονομάζει– των *καθέκαστα και μελλόντων* παρουσιάζεται βέβαια ως πρόβλημα ειδικά *λογικό*, 'κατά ἀλήθειαν δέ', προσθέτει (*Υπόμνημα*, σελ. 130.28-9), 'πρός πάντα τὰ μόρια τῆς φιλοσοφίας ἐστὶν ἀναγκαῖον': είναι δηλαδή θέμα υποχρεωτικά ανοιχτό για όλη τη φιλοσοφία, άρα, πιο συγκεκριμένα, και για την ΗΘΙΚΗ, και για τη ΦΥΣΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, και για την ΠΡΩΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ,⁷⁴ και για τη ΛΟΓΙΚΗ βέβαια και, ακόμα, ανήκει στα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ΚΟΙΝΟΣ ΝΟΥΣ.⁷⁵ Και ως *προεισαγωγή* στην ερμηνευτική του ανάλυση ο Αμμώνιος δικαιολογεί εκτενώς, ένα προς ένα, και τα πέντε σημεία αυτής της εκτίμησης (σελ. 131.20-138.10).

Η *δεύτερη παρέκβαση* είναι συντομότερη, αλλά ιδιαίτερα σημαντική, επειδή σ' αυτήν ο Αμμώνιος διατυπώνει τη συνεισφορά του στη διεύρυνση και παραπέρα συστηματοποίηση της θεωρίας τού *ένδεχομένου*. Έχει ως αφορμή ένα κρίσιμο σημείο τής υποκριτικής «*συνηγορίας*» υπέρ της *αναγκαιότητας*, όταν ένας συλλογιστικός χειρισμός τού Αριστοτέλη κατευθυνόταν (*δραματικά*, εννοείται) σε απειλή αναίρεσης του 'ένδεχομένου' και με ένα 'άρα'⁷⁶ κορυφώθηκε η ένταση: τότε ο Αμμώνιος, σαν να θέλησε να παρατείνει την αγωνία –«επιβράδυνση» συγγραφική:– κάνει την παρέκβαση, σ' αυτό ακριβώς το σημείο, και εισάγει νέες θέσεις που διευρύνουν και προωθούν τη θεωρία.

Το πρώτο που εισηγείται εκεί ο Αμμώνιος είναι μια διάκριση του 'ένδεχομένου' σε τρεις βαθμίδες, ως εξής (*Υπόμν. εις τὸ Περί Ἑρμ.* 142.1-5):

72. Βλ. BOCHENSKI [1970], σελ. 81 κε., πβ. σελ. 98* με σειρά παραθεμάτων από το *Περί ἑρμηνείας* και από άλλα έργα τού Αριστοτέλη και με πολύ σημαντικές παρατηρήσεις.

73. Είδαμε ότι έτσι το ονομάζει βλ. *Υπόμνημα*, σελ. 130.27, 131.4 και 11.

74. Γνωστή ευρύτερα ως *Μεταφυσική*, όπου συνήθως εντάσσουμε *Οντολογία* και *Γνωσιολογία*

75. ΑΜΜΩΝΙΟΣ *Εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας* (Busse), σελ. 130.29-131.19.

76. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Περί ἑρμ.* 9.18b15-16: 'οὐδὲν ἄρα ὁπότερ' ἔτυχεν οὐδ' ἀπὸ τύχης ἔσται'.

IVα. Τριττή διαίρεσις τοῦ 'ένδεχομένου' κατὰ τὸν Ἀμμώνιο

‘... οὐπὲρ {δηλ.: τοῦ ἐνδεχομένου} εἰς τρία διηρημένον

- τὸ μὲν λέγεται ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, οἷον τὸ γενέσθαι ἄνθρωπον πενταδάκτυλον ἢ ἐν γήρᾳ πολιοῦσθαι (σπάνια γὰρ τὰ μὴ οὕτως ἔχοντα),
- τὸ δὲ ὥς ἐπ’ ἔλαττον, οἷον τὸ τὸν σκάπτοντα θησαυρῷ περιτυχεῖν,
- τὸ δὲ ἐπ’ ἴσης, οἷον τὸ λούσασθαι καὶ μὴ λούσασθαι ἢ βαδίσαι καὶ μὴ βαδίσαι’.

ΔΗΛΑΔΗ:

... κατὰ μία διάκριση τῆς ἐννοίας τοῦ 'ένδεχομένου' <ἢ πιθανοῦ> σε τρεῖς βαθμίδες,

- ἡ μία χαρακτηρίζεται βαθμίδα υψηλῆς πιθανότητος ὅπως, ας πούμε, να γεννηθεῖ ἕνας ἄνθρωπος με πέντε δάχτυλα <ενν. σε καθένα ἀπὸ τὰ ἄκρα του>· ἢ να λευκαίνονται τὰ μαλλιά ὅταν γερνάμε – γιατί σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις που αὐτὰ δεν συμβαίνουν’
- ἡ ἄλλη χαρακτηρίζεται βαθμίδα χαμηλῆς πιθανότητος – ὅπως, τὴν ὥρα που σκάβει κάποιος να του τύχει να βρεῖ θησαυρὸ <ενν. κάτι τέτοια συμβαίνουν σπάνια>·
- καὶ ἡ ἄλλη χαρακτηρίζεται βαθμίδα ἰσῶν πιθανότητων – ὅπως ἡ πιθανότητα να λουστεί κάποιος καὶ ἡ πιθανότητα να μὴ λουστεί ἢ να βαδίσαι καὶ να μὴ βαδίσαι <ενν. καθόλου σπανιότερα δεν συμβαίνει τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἀπὸ αὐτά>.

Οἱ τρεῖς βαθμίδες κατονομάζονται με τὶς γνώριμες ἀριστοτελικές ἐκφράσεις:

- ἐνδεχόμενον ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ,
- ἐνδεχόμενον ὥς ἐπ’ ἔλαττον καὶ
- ἐνδεχόμενον ἐπ’ ἴσης

καὶ συνοδεύονται με παραδείγματα ἐπίσης ἀριστοτελικά,⁷⁷ ἀλλὰ που ὁ Ἀμμώνιος τα ἐπαυξάνει με νέα, ἀπὸ τὸν ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ Αφροδισιέα⁷⁸ ἢ καὶ δικά του.

Κριτήριον τῆς διαβάθμισης ἀποτελεῖ τὸ μέτρο τῆς σπανιότητος· σε διάφορα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπαντᾷ ἡ σπάνις καὶ τὰ παράγωγα σπάνιος (ἐπιθετο) καὶ σπανίως (ἐπίρρημα) ἢ τὸ σπάνιον, σε θέση ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ, ἀντί: ἡ σπανιότης.⁷⁹

Εἰδὼ, ὅπως καὶ σε πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα χρήσης τῆς στα ἀριστοτελικά κείμενα, ἡ σπάνις —σπανιότης— ἔχει χαρακτῆρα μετρικὸ καὶ εἶναι εὐστόχο να ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ λογικὰ ἀντίθετο —ἢ τὸ μαθηματικὰ αντίστροφο— τῆς πιθανότητος.⁸⁰ Σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ ἡ τριττὴ διάκριση τοῦ Ἀμμωνίου εἰσάγεται στὴ νεοελληνικὴ μας ἀπόδοση τοῦ κειμένου με τὴν ἐννοια διαβαθμίσεων πιθανότητος:

- σπάνιο να μὴ συμβεῖ (1η περίπτωση: ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ): σημαίνει ἐνδεχόμενο υψηλῆς πιθανότητος·
- σπάνιο να συμβεῖ (2η περίπτωση: ὥς ἐπ’ ἔλαττον): σημαίνει κάτι που εἶναι ἐνδεχόμενο περιορισμένης πιθανότητος· καὶ
- ἐξίσου σπάνιο να συμβεῖ καὶ να μὴ συμβεῖ (3η περίπτωση: τὸ ἐνδεχόμενον ἐπ’ ἴσης): σημαίνει κάτι που εἶναι ἐξίσου πιθανὸ να συμβεῖ ἢ να μὴ συμβεῖ.

Ὁ Ἀμμώνιος, ὅπως βλέπουμε, ἐκθέτει τὶς τρεῖς βαθμίδες κατὰ σειρά συμμετρίας. Πρῶτα δηλαδὴ ἐξετάζει τὶς δύο ἀκραίες βαθμίδες πιθανότητος, τὴν υψηλότερη καὶ τὴν χαμηλότερη, καὶ κατόπιν τὴ μεσαία βαθμίδα. Προσφεύστερη γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς σπανιότητος ὡς μέτρου εἶναι ἡ διάταξη κατὰ (μαθηματικὸ) μέγεθος. Ενδεικτικὰ, μποροῦμε ἀκόμα να ἀποδώσουμε στὶς βαθμίδες καὶ ἀντίστοιχες τιμές πιθανότητος, λ’, μ’, ν’, νοούμενες ἀριθμητικὰ, κατὰ φθίνουσα σειρά μεγέθους, ὡς εξής:

77. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Ἄναλ. πρότερα 1, 13.32b5-15

78. Ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημά του *Εἰς τὰ Αναλυτικά πρότερα* καὶ ἀπὸ τὸ *Περὶ εἰμαρμένης* ἔργο του.

79. Ἡθ. Νικομ. (H1) 1145 a27-1145a30, (B9) 1109a24-30. —Περὶ τὰ ζῶα ἱστορία (A1) 608b21, (E22) 554a5, (Z28) 578a32. —Περὶ ζῶων μορίων (Γ3) 664b35, (Δ10) 688b4. —Περὶ ζῶων γενέσεως (B7) 746a32, 746b10, (Γ6) 757a8. —Πολιτικά (Γ15) 1286b8-9 (τὸ λίαν χαρακτηριστικόν): ‘καὶ διὰ τοῦτ’ ἴσως ἐβασίλευοντο πρότερον, ὅτι σπάνιον ἦν εὐρεῖν ἄνδρας πολὺ διαφέροντας κατ’ ἀρετὴν’. —Μετεωρολογικά, με ἐντονα μετρικὴ σημασία (Γ2) 372a9-16, 372a23. —Οἰκονομικά (B1) 1350b7.

80. Ὅμοια διακρίνει τὸ ἐνδεχόμενον, με πηγὴ προφανῶς τὸ *Περὶ εἰμαρμένης* τοῦ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, καὶ ὁ Εὐμῆσης ἐπίσκοπος ΝΕΜΕΣΙΟΣ (περ. 400) στὸ ἔργο του *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* βλ. NEMESIUS *De natura hominis* (Morani), Λειψία-Teubner 1987, σελ. 102.16-104.11 καὶ 114.20-115.14 (= ΒΕΠΕΣ, τόμ. 38, σελ. 285.38-286.19 καὶ 294.6-15 = Migne PG, τόμ. 40, στήλες 737-740 καὶ 768).

Για το ενδεχόμενο 'ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ' (1^η περίπτωση): $0,5 < \lambda \leq 1$

– δηλαδή: $\lambda \Leftrightarrow$ μεγαλύτερο τού μισού και μικρότερο ἢ ἴσο⁸¹ τῆς μονάδας,

Για το 'ἐπ' ἴσης' ενδεχόμενο (3^η περίπτωση): $\mu = 0,5$

– δηλαδή: $\mu \Leftrightarrow$ ἴσον με μισή μονάδα, και

Για το ενδεχόμενο 'ὡς ἐπ' ἔλαττον' (2^η περίπτωση): $0 < \nu < 0,5$

– δηλαδή: $\nu \Leftrightarrow$ μεταξύ τού μηδενός και μικρότερο της μισῆς μονάδας,

Ο Αμμώνιος με αυτό τον τρόπο έχει δώσει ένα σκελετό **μετρικῆς κλίμακας** για το 'ἐνδεχόμενον' με τις πρώτες και θεμελιακές βαθμοθετήσεις της: *ανώτερο πέρας*, *κάτω πέρας* και *μέσον*. Η κλίμακα είναι επιδεκτική συμπλήρωσης με πύκνωση βαθμίδων στα ενδιάμεσα.

Παράλληλα με τις μετρικές διαβαθμίσεις τού ενδεχομένου ο Αμμώνιος διακρίνει και ειδικά πεδία πρακτικῆς δράσης, περιοχές φαινομένων ἢ καταστάσεις, όπου έχει εφαρμογή το ενδεχόμενο, και που διέπονται από διαφορετικά εἶδη **αἰτίων**. Κατά τη συσχέτισή τους ακολουθεῖ τη συμμετρική διάταξη, τη δική του, όπου το 'ἐπ' ἴσης ἐνδεχόμενον' θα αριθμηθεῖ τελευταίο, ενώ το 'ἐπ' ἔλαττον' θα καταλάβει τη μεσαία θέση. Αυτή τη διάταξη θα τηρήσουμε στα επόμενα, για να μη χάνεται η συνοχή τού κειμένου. Πρώτο πάντως παραμένει σταθερά το 'ἐνδεχόμενον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ' και διαπιστώνεται γι' αυτό η εξῆς αντιστοιχία (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.5-6):

Ἐκείνη ἐπὶ τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐνδεχόμενον ἔχουσι δύο τινὰ αἴτια, ἣ τε φύσις καὶ ἡ τέχνη.
ΔΗΛΑΔΗ:

– Για το ενδεχόμενο υψηλῆς πιθανότητας ('ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ') δύο **αἴτια** εἶναι που επενεργούν: εἴτε η "φύσις" εἴτε η "τέχνη".

Υψηλῆς πιθανότητας ενδεχόμενα (τα 'ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ') εἶναι δηλαδή ὅσα διέπονται από φυσικούς νόμους ἢ από τεχνικούς κανόνες. Ο Αμμώνιος ακολουθῶς τεκμηριώνει ἢ επεξηγεί τις αντιστοιχίσεις με διαφωτιστικά παραδείγματα, ὅπως ας πούμε για τη φύση (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.6-8):

τὴν τε γὰρ φύσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κατορθοῦσαν ὁρῶμεν ἐν τοῖς οἰκείοις ἀποτελέσμασι (τὰ γὰρ τέρατα σπάνια).
ΔΗΛΑΔΗ:

– Παρατηρούμε (ὁρῶμεν) ὅτι στην πλειονότητα των περιπτώσεων ('ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ') η "φύσις" πραγματοποιεῖ με επιτυχία τα ἀποτελέσματα που της ανήκουν: (ἀποτυχίες τῆς φύσης, ὅπως) περιπτώσεις κατά τις οποίες η φύση παράγει "τέρατα", εἶναι **σπάνιες**).

Ἄλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα για τις τέχνες (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.8-14):

καὶ τὰς τέχνας {ὁρῶμεν} ἐνίστε μὲν ἀποτυγχανούσας διὰ τὸ ρευστὸν τῆς ὑποκειμένης αὐταῖς ὕλης, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μέντοι κατορθοῦν ἐπαγγελλομένας οὐ γὰρ ἂν τις αὐταῖς ἐχρήσατο μὴ τοῦτο ἐπαγγελλομένας διόπερ ὃ τε ῥήτωρ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διαβεβαιοῦται τὸν δικαστὴν πείσειν καὶ ὁ ἰατρός ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸν ἄρρωστον ὑγιάσειν, καὶ ἕκαστος τῶν ἄλλων τεχνιτῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τεύξεσθαι τοῦ οἰκείου τέλους.
ΔΗΛΑΔΗ:

– Η "τέχνη" ζμε την ελληνική ἔννοια του ὅρου, χωρὶς να γίνεται διάκριση "καλῶν" τεχνῶν και "βαναύσων", η τέχνη δηλαδή γενικά ὁ μερικὲς φορές βέβαια ἔχει ἀποτυχία, και αυτό γιατί το υλικό που ἔχει να επεξεργαστεῖ εἶναι ἀσταθές στην πλειονότητα των περιπτώσεων ὁμως πραγματοποιεῖ με επιτυχία αὐτά που υπόσχεται. Διότι, αν δεν υποσχόταν την επιτυχία, κανεὶς τότε δεν θα κατέφευγε στις τέχνες. Γι' αυτό βλέπουμε ὅτι ο συνήγορος κάθε φορά κανονικά ('ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ') διαβεβαιώνει τον πελάτη του ὅτι θα πείσει το δικαστήριο και ο γιαντρός κατὰ κανόνα ('ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ') διαβεβαιώνει τον ἀσθενή ὅτι θα τον κάνει καλά και γενικά ο τεχνίτης οποιασδήποτε ἄλλης τέχνης διαβεβαιώνει τις περισσότερες φορές ('ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ') ὅτι θα πετύχει το ἀποτέλεσμα που επιδιώκει.

Διαφορετική εἶναι η αντιστοίχιση στο αντίθετο ἄκρο, δηλαδή για τα ενδεχόμενα περιορισμένης πιθανότητας (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.14-15):

περὶ δὲ τὸ ἐπ' ἔλαττον ἐνδεχόμενον δύο ταῦτα ἔχουσιν, ἣ τε τύχη καὶ τὸ αὐτόματον.
ΔΗΛΑΔΗ:

81. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ συγκαταλέγει και το 'ἀναγκαῖον' ὡς οριακή περίπτωση 'ἐνδεχομένου', με την (ευρύτερη) ἔννοια του πιθανοῦ. Ἀναλ. πρότ. (1.13) 32a21: 'τὸ γὰρ ἀναγκαῖον ὁμωλύμως ἐνδέχεσθαι λέγομεν'. Και φυσικά θα νοεῖται ὅτι ἀφορᾷ ὅσα συμβαίνουν κατὰ σταθερή κανονικότητα και επιτρέπουν ἀσφαλὴ πρόβλεψη.

– Για το ενδεχόμενο χαμηλής πιθανότητας (το ‘ὡς ἐπ’ ἔλαττον’) δύο πάλι αἰτία επενεργούν: είτε η “τύχη” είτε “τὸ αὐτόματον”.

Περιορισμένης πιθανότητας ενδεχόμενα {τα ‘ὡς ἐπ’ ἔλαττον’} είναι εκείνα που διέπονται από ασταθή αἰτία και εκδηλώνονται ως έκτακτα φαινόμενα •στον χώρο δράσης των ανθρώπων ή •στον φυσικό κόσμο. –Ανάμεσα στις δύο περιοχές εντούτοις οι συνθήκες διαφέρουν (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.15-22):

‘διαφέρουσι δὲ ἀλλήλων, ὅτι τὸ μὲν ἀπὸ τύχης παρυφίσταται, παρὰ δόξαν καὶ σπανίως, λέγεται τοῖς κατὰ προαίρεσιν γινόμενοις, ταῦτόν δὲ εἰπεῖν τοῖς τῶν ἀνθρώπων ἔργοις (ἐπὶ μόνων γὰρ τῶν ἀνθρώπων ἡ προαίρεσις λέγεται, τῶν βουλευέσθαι καὶ αἰρεῖσθαι τότε πρὸ τοῦδε πεφυκότων, οὔτε τῶν κρειττόνων ἡμῶν βουλῆς δεομένων οὔτε τῶν ἀλόγων ζώων βουλευέσθαι δυναμένων)· τὸ μὲν οὖν ἀπὸ τύχης παρυφίσταται, ὅπερ ἐλέγομεν, τοῖς κατὰ προαίρεσιν γινόμενοις, τὸ δὲ ἀπὸ αὐτομάτου τοῖς κατὰ φύσιν’ **ΔΗΛΑΔΗ:**

– Η διαφορά μεταξύ τους είναι ότι: Αποτέλεσμα τύχης (ἀπὸ τύχης) λέγεται κάτι που επέρχεται ως παρέκκλιση και επισυμβαίνει ως απροσδόκητη και σπάνια εκτροπή από τα κανονικά <αναμενόμενα> επακόλουθα ἔλλογων αποφάσεων (‘παρυφίσταται τοῖς κατὰ προαίρεσιν’): δηλαδή <η ύπαρξή του αποτελεί παρέκβαση> από τις τακτικές επιλογές και δραστηριότητες των ανθρώπων. Διότι βέβαια ἔλλογη ἀπόφαση (‘προαίρεσις’), δράση ἐπιλεγμένη (‘κατὰ προαίρεσιν’), νοείται μόνο για ανθρώπους· αυτοί είναι διαπλασμένοι ἀπὸ τη φύση τους να προμελετοῦν (‘βουλευέσθαι’) και να αποφασίζουν ἐπιλέγοντας τούτο ἀντὶ εκείνο (‘αἰρεῖσθαι τότε πρὸ τοῦδε’). Ὅντα υπέρτερα ἀπὸ τον ἄνθρωπο δεν ἔχουν καθόλου ἀνάγκη προμελέτης και σε ὄντα υποδεέστερα, ὅπως τα μη ἔλλογα ἔμβια, δεν υπάρχει η δυνατότητα για προμελέτη. Το αποτέλεσμα τύχης επομένως είναι, ὅπως το είπαμε, παρέκκλιση ἀπὸ τις ἔλλογα αποφασισμένες δραστηριότητες· ἐνῶ: ὅ,τι γίνεται αὐτόματα (‘ἀπὸ αὐτομάτου’) αποτελεί παρέκκλιση ἀπὸ ὅσα ἐπιφέρει ἡ φύσις’.

Για να γίνει ὁμως ἡ διάκριση πλήρως αντιληπτή, χρειάζεται και παραπέρα διευκρίνηση, ὥστε να καταδειχτεῖ κυρίως σε ποιες και πόσο διαφορετικές συνθήκες ανταποκρίνεται τέτοια σύνθετη διάκριση: με δύο κύριες περιπτώσεις (τύχης και αὐτομάτου) και με υποδιαίρεση τῆς δεύτερης περίπτωσης σε δύο (αὐτόματο με ανατρεπτικά επακόλουθα και αὐτόματο που επηρεάζει απλά ἢ και ευνοϊκά το περιβάλλον).

Σ’ αὐτὸν τὸ σκοπὸ ανταποκρίνονται τα ἐπόμενα τρία παραδείγματα. Και πρώτα για τις συνθήκες τῆς τύχης (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.22-28):

‘εἰ μὲν γὰρ τις ἡμῶν προελθὼν ἐπὶ τὸ ἐντυχεῖν τῷ φίλῳ περιτύχοι παρ’ ἐλπίδα τινὶ βιβλίον πιπράσκοντι καὶ τοῦτο ὠνήσαιο, κατὰ τύχην λέγεται αὐτὸ ὠνήσασθαι, διότι τὸ πρίασθαι τὸ βιβλίον προαιρέσει τινὶ τῇ πρὸς τὴν πρόοδον κινήσασθαι ἡμᾶς παρυπέστη καὶ ἔξωθεν ἐπισυμβέβηκεν, οὐδεμιᾶς αὐτὸ ὠρισμένως ποιησάσης προσεχοῦς αἰτίας (καὶ γὰρ ἐπὶ λουτρὸν ἀπίων ἐπρίατο ἂν τὸ βιβλίον καὶ εὐξόμενος ἢ θέαν τινὰ ὀψόμενος)’.

ΔΗΛΑΔΗ (Αν αποδώσουμε τὸν λόγο ελεύθερα, σε β’ πρόσωπο):

– Βγαίνεις ἀπὸ τὸ σπίτι σου για να συναντήσεις κάποιο φιλικό σου πρόσωπο [ἔλλογη ἀπόφαση] και στο δρόμο συναντᾶς ἀνέλπιστα ἓναν που πουλάει κάποιο βιβλίο. Αν αγοράσεις τὸ βιβλίο, λέμε τότε ὅτι κατὰ τύχην τὸ αγόρασες. Γιατί καμιά ἄμεση αἰτία δεν προηγήθηκε, που να αφορούσε ειδικά τὴν αγορά βιβλίου: ἡ αγορά τοῦ βιβλίου ἦρθε ως παρεκβολή και ως έκτακτο συμβάν, ἔξω ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἔλλογη ἀπόφασή σου, που σε παρακίνησε να βγεις ἀπὸ τὸ σπίτι σου (‘παρυπέστη προαιρέσει τινὶ, τῇ πρὸς τὴν πρόοδον κινήσασθαι σε’, θα σου ἔλεγε ὁ Αμμώνιος). – Θα μπορούσες πράγματι να αγοράσεις αὐτὸ τὸ βιβλίο καθώς θα πήγαινες για λουτρό ἢ για να προσευχηθεῖς ἢ για να δεις θέατρο.

Τὸ ἐπόμενο παράδειγμα αναφέρεται σε αὐτόματο συμβάν που ἐπιφέρει μια σοβαρή φυσική μεταβολή ἢ φυσική καταστροφή (Υπόμν. εἰς τὸ Περὶ Ἑρμ. 142.28-31):

‘εἰ δὲ γε σεισμὸς γεγονότος καὶ διαστάντος τινὸς τῆς γῆς μέρους ὕδατος ἀναρραγείη πηγὴ μὴ οὔσα πρότερον ἢ οὔσα ἀφανισθεῖη, οὐκ ἂν λέγοιτο ἀπὸ τύχης ἡ πηγὴ γεγονέναι ἢ ἀπολωλέναι, ἀλλ’ ἐκ αὐτομάτου’.

ΔΗΛΑΔΗ:

– Γίνεται σεισμός, ἀνοίγει σε κάποιο σημεῖο τὸ ἔδαφος και ἀναβλύζει ἀπὸ ἐκεῖ νερό, ἐνῶ πηγὴ πρὶν δεν υπήρχε ἢ, ἀλλιῶς, μια πηγὴ που υπήρχε καταστρέφεται <εξαφανίζεται>. Δεν λέμε ὅτι ἡ πηγὴ ἐμφανίστηκε ἢ εξαφανίστηκε ως αποτέλεσμα τύχης ἀλλὰ ως επακόλουθο αὐτομάτης ἀλληλουχίας γεγονότων (‘ἀπὸ αὐτομάτου’).

Και ένα τελευταίο παράδειγμα απλά αυτόματης και θαυμαστής μεταβολής στο φυσικό περιβάλλον, που θα άξιζε να θεωρηθεί και επιθυμητή από τους ανθρώπους (Υπόμν. εἰς τὸ Περί Ἑρμ. **142.31-143.1**):

‘καὶ εἰ ἀπὸ μετεώρου τινὸς κατενεχθεὶς λίθος οὕτως ἔχοι θέσεως, ὥστε εἶναι πρὸς καθέδραν, φέρε εἰπεῖν, ἐπιτήδειος, ἀπὸ ταυτομάτου καὶ οὐκ ἀπὸ τύχης λέγεται εἶναι καθέδρα, διότι τὸ σύμπτωμα τοῦτο παρυπέστη οὐ προαιρέσει ἀλλὰ τῇ φυσικῇ αὐτοῦ ῥοπῇ, καθ’ ἣν ἄνωθεν ἐπὶ τὰ κάτω ἤνέχθη’.

ΔΗΛΑΔΗ:

– Πέφτει στη γη ένας μετεωρίτης και, εκεί που στάθηκε, το σχήμα του προσφέρεται ας πούμε για κάθισμα. Λέμε ότι <το κάθισμα σχηματίστηκε ὄχι ως αποτέλεσμα τύχης, ούτε βέβαια ως έργο κάποιας τέχνης, αλλά αυτόματὰ> ο σχηματισμός καθίσματος δεν επήλθε ως παρέκκλιση μιας έλλογης απόφασης <κάποιου τεχνίτη>, αλλά υπήρξε έκτακτο σύμπτωμα των φυσικών φαινομένων <τριβής και πρόσκρουσης του λίθου> κατά την πτώση (<παρυπέστη τοῖς κατὰ φύσιν>).

Άλλη τέλος αντιστοίχιση διαπιστώνεται για τα ενδεχόμενα ‘ἐπ’ ἴσης’, με ίσες τις πιθανότητες εκδήλωσης ή μη εκδήλωσης (Υπόμν. εἰς τὸ Περί Ἑρμ. **143.1-6**):

‘περὶ δέ γε τὸ ἐπ’ ἴσης ἐνδεχόμενον ἡ προαίρεσις ἔχει μόνη, οἷον τὸ προελθεῖν ἢ μὴ προελθεῖν καὶ τὸ διαλεχθῆναι ἢ μὴ. καὶ τοῦτο μόνον τὸ εἶδος τοῦ ἐνδεχομένου καλεῖται ὁπότερον ἔτυχε, διότι οὐδὲν πλέον οὐδὲ ἔλαττον ἔχει κατὰ τοῦτο ἢ ὑπαρξίς τῆς ἀνυπαρξίας, ἀλλ’ ὁπότερον ἔτυχε μόνον τῆς ἀντιφάσεως ὁμοίως ἐκβῆναι δυνατόν’.

ΔΗΛΑΔΗ:

– Για το ενδεχόμενο ἴσης πιθανότητας (το ‘ἐπ’ ἴσης ἐνδεχόμενον’) ένα είναι το αἴτιο που επενεργεῖ: η ‘προαίρεσις’, δηλαδή η έλλογη απόφαση, όπως: το να βγεις από το σπίτι σου ή να μη βγεις· το να λάβεις μέρος στον διάλογο ή να μη λάβεις μέρος. Και είναι αυτός και μόνο ο τύπος του ενδεχομένου που χαρακτηρίζεται «ὅποιο τύχει από τα δύο» (ὁπότερον ἔτυχε), γιατί, στην περίπτωση του, το να εκδηλωθεί δεν υπερτερεῖ ούτε υπολείπεται σε τίποτε από το να μη εκδηλωθεί, ἀλλ’ από τα δύο σκέλη τού αντιφατικού ζεύγους, ὅποιο και να τύχει, είναι εξίσου δυνατό να έχει έκβαση.

Εδώ ο Αμμώνιος προσδιορίζει την ακριβή σημασία τῆς έκφρασης ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’.

Είδαμε ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιούσε την τεχνική έκφραση ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’ (ὁπότερα ἔτυχεν’ ή ὁπότερον ἔτυχεν’) εναλλακτικά κάποτε με τον όρο ‘ἐνδεχόμενον’, αλλά κυρίως ως κεντρικό του συνώνυμο, ‘τὸ οἷον κέντρον αὐτοῦ’, όπως επεσήμαινε ο Αμμώνιος (Υπόμν. σελ. 143.20).

Άρα ήδη γνωρίζουμε ότι ‘ἀπὸ τύχης’ και ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’, δύο τεχνικές εκφράσεις που συχνά στα κείμενα του Αριστοτέλη βλέπουμε να συμπαρατίθενται, δεν σημαίνουν το ίδιο. Αναφέρονται σε διαφορετικές βαθμίδες πιθανότητας: η θέση που δίνει στο ‘ὁπότερ’ ἔτυχεν’ ο Αριστοτέλης (**9.19a19-20**: ‘τὰ μὲν ὁπότερ’ ἔτυχε καὶ οὐδὲν μᾶλλον ἢ ἡ κατάφασις ἢ ἡ ἀπόφασις ἀληθής’), είναι στο μέσον ενός είδους ἄξονα της «τυχειότητας», ή τού ‘ἐνδεχομένου’, που γύρω από αυτόν ισοσταθμίζονται τα αντιφατικά εξαγγελόμενα.

Ὡστε η τιμή πιθανότητας που αντιστοιχεί σ’ αυτό το μέσον, κατά τη διαβάθμιση του Αμμωνίου, θα πρέπει να είναι η μεσαία τιμή, ‘μ’, της τρίβαθμης κλίμακας [$\mu = 0,5$].

Εξάλλου, ως οριακή βαθμίδα ‘ἐνδεχομένου’ με την ευρύτερη έννοια (του πιθανού) –θα λέγαμε, ως άνω όριο στον άξονα του ενδεχομένου– ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει, όπως ήδη σημειώσαμε, το ‘ἀναγκαῖον’ (Αναλυτ. πρότερα **1.13**, **32a21**): ‘τὸ γάρ ἀναγκαῖον ὁμωνύμως ἐνδέχεσθαι λέγομεν’, που η τιμή του άρα, ως οριακή και κείμενη προφανώς στο διάστημα υπέρ το ήμισυ, θα νοηθεί ως τιμή πιθανότητας ‘κ’ ίση με τη μονάδα [$k = 1$].

Συμμετρικά προς το ‘ἀναγκαῖον’ φαίνεται ότι, ως άκρο όριο στο άλλο τμήμα, το κάτω, τού άξονα τοποθετεῖται το ‘ἀδύνατον’, όπως ο Αριστοτέλης το ορίζει «ἴσο και αντίστροφο» του ‘ἀναγκαῖου’ (Περί έρμην. **13.22b8-9**): ‘... σημαίνει γε ταῦτόν τὸ τε ἀναγκαῖον καὶ τὸ ἀδύνατον, ἀλλ’ ὥσπερ εἴρηται, ἀντεστραμμένως’ (πβ. **22b4-7**· αντίστοιχα και ΑΜΜΩΝΙΟΣ, σελ. **233-34**). Άρα στο ‘ἀδύνατον’ θα αντιστοιχεί η τιμή πιθανότητας ‘α’, που θα είναι το ‘μηδέν’ τῆς κλίμακας [$\alpha = 0$].

Επομένως η τρίβαθμη κλίμακα για το ‘ἐνδεχόμενον’, που τον βασικό της σκελετό έδωσε αρχικά ο Αμμώνιος, συμπληρωμένη τώρα, περικλείεται ανάμεσα σε δύο ακραία σημεία (άκρα όρια, πέρατα), δηλαδή, ανάμεσα στο ‘ἀναγκαῖον’, ως άνω πέρας, και στο ‘ἀδύνατον’, κάτω πέρας, με τις άλλες διαδοχικές μετρικές βαθμίδες

ενδιάμεσα· και μπορεί πλέον να οριστεί πληρέστερα μια κλίμακα **πεντάβαθμη**, ως εξής:

κ	1	κ (άνω σημείο)	$\kappa = 1$	[το 'ἀναγκαῖον']
λ		$\kappa\mu$ (άνω διάστημα)	$0,5 < \lambda \leq 1$	[το 'ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ' ἐνδεχόμενον]
μ	0,5	μ (μέσο σημείο)	$\mu = 0,5$	[το 'ἐπ' ἰσης' ἐνδεχόμενον]
ν		$\mu\alpha$ (κάτω διάστημα)	$0 < \nu < 0,5$	[το 'ὡς ἐπ' ἑλαττον' ἐνδεχόμενον]
α	0	α (κάτω σημείο)	$\alpha = 0$	[το 'ἀδύνατον']

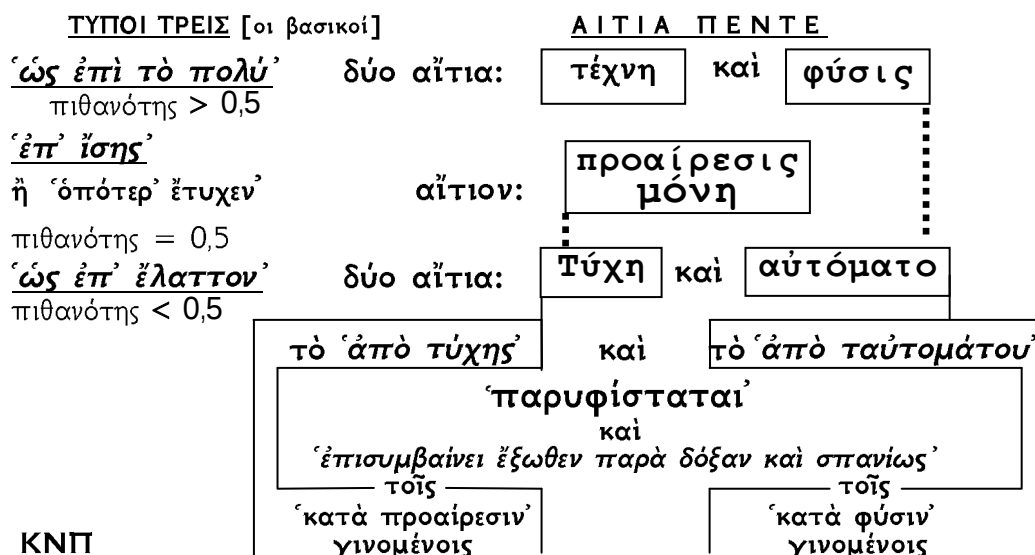
Τα στοιχεία, με τα οποία ο Αμμώνιος συγκρότησε και σχηματοποίησε σε σύστημα τη θεωρία του για το 'ἐνδεχόμενον', είναι τριών ειδών: ●'αἰτία' (κατὰ χαρακτηρισμό τού ίδιου), ●τάξεις μεγέθους (σε κλίμακα) και ●εκφάνσεις τού 'ἐνδεχομένου', ή μορφές εκδήλωσής του κατὰ περιοχές συμβαινόντων.

Μπορούμε να τα δούμε συγκεντρωμένα σε ΠΙΝΑΚΕΣ, υπό δύο μορφές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Το 'ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΝ'

Κατὰ τη διευθέτηση του Αμμώνιου

Αντιλαμβανόμαστε ὅτι αὐτά που ο Αμμώνιος ονομάζει ἐδῶ 'αἰτία' αντιπροσωπεύουν ουσιαστικά τρεῖς ανομοιογενεῖς χώρους εκδήλωσης τού 'ἐνδεχομένου': φαινόμενα τῆς **φύσης** και ανθρώπινες δράσεις (επιτηδεύσεις, **τέχνες**, επαγγέλματα, λειτουργίες) εἶναι ἓνας χώρος – ο πιο ευνοϊκός για τα ενδιαφέροντα των ἀνθρώπων και πιο οικείος στις ἐμπειρίες τους, που ὑπόκειται στον ἐλεγχό μας με τις κατακτημένες γνώσεις μας και με τις ἐντεχνες πράξεις μας. 'Ὅσα συμβαίνουν σ' αὐτόν ἐμφανίζουν κατανοητή, εὐρυθμη κανονικότητα και λιγοστές εκπλήξεις. Γι' αὐτό και κατατάσσονται στα ἐνδεχόμενα υψηλῆς πιθανότητος (τα 'ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ'). Και σαν παρείσακτα στους ἄλλους χώρους: ●παρενοχλοῦν τὴ φυσική σειρά ('**παρυφίστανται τοῖς κατὰ φύσιν γινομένοις**') και ●διαταράσσουν τις προβλέψεις και τις ἀποφάσεις μας ('**παρυφίστανται τοῖς κατὰ προαίρεσιν πραττομένοις**').

Ανάμεσα στους δύο προηγούμενους ἀναδύεται ο λειτουργικός χώρος των *ἐλλογων ἀποφάσεων*, δηλαδή των '**προαιρέσεων**', των '**ἐπ' ἰσης ἐνδεχομένων**': ο χώρος **τού ἀνθρώπου κατ' ἐξοχήν**, που λειτουργεῖ σε διαρκή δράση-αντίδραση με τους ἄλλους δύο.

Ο 2^{ος} Πίνακας ἐγινε για να δοκιμάσει κάπως να δείξει αὐτή τὴ διαδραστική δυναμική σχέση που διέπει τὸ σύστημα.

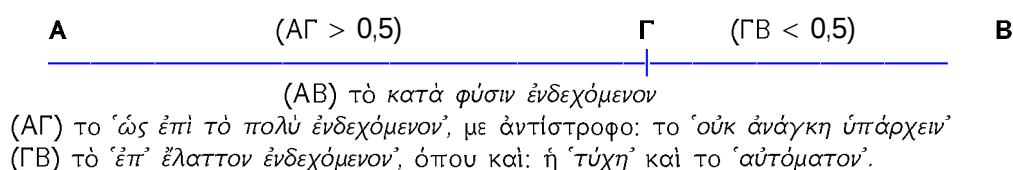
επίσης ο Αλέξανδρος δεν ορίζει σαφώς τη θέση του 'όπότερ' ἔτυχεν' σε σχέση με τις άλλες διαβαθμίσεις. Να πώς περιγράφει την κατασκευή τής γραμμής:⁸³

ὥσπερ γὰρ γραμμῆς τεταμένης ἀπὸ παντὸς εἰς πάντα τὸν χρόνον τοῦ / ἀναγκαίου τὸ ἐνδεχόμενον ἀπὸ ταύτης τὴν γένεσιν τεμνομένης λαμβάνει / εἰ μὲν γὰρ εἰς ἄνισα τμηθεῖ, γίνεται τὸ τε κατὰ φύσιν καὶ τὸ ὡς ἐπὶ τὸ | πολὺ ἐνδεχόμενον καὶ τὸ ἐπ' ἔλαττον, ἐν ᾧ καὶ ἡ τύχη καὶ τὸ αὐτόματον / εἰ δὲ εἰς ἴσα, τὸ ὁπότερ' ἔτυχεν. ὦν τὸ μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐνδεχόμενον / ἀντιστρέφει τῷ "οὐκ ἀνάγκη ὑπάρχειν"... τὸ | δὲ οὕτως ἐνδεχόμενον, τὸ ὡς ὁπότερ' ἔτυχε, ἀντιστρέφει τῷ "ἐνδέχεται μὴ ὑπάρχειν" / ἐπ' ἴσης γὰρ καὶ οὐδὲν μᾶλλον τοῦτο ἢ θάτερον'.

Η ΓΡΑΜΜΗ (ΑΒ) ΤΟΥ ΑΝΑΓΚΑΙΟΥ ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΑ

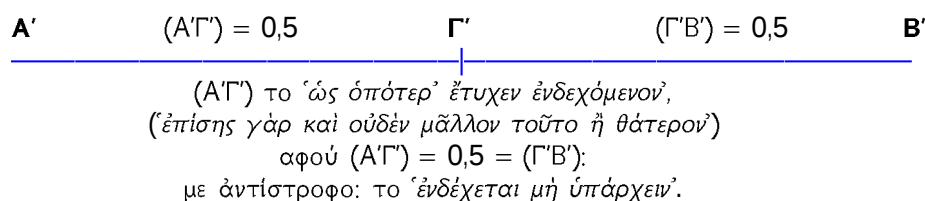
1. ΤΟΜΗ ΕΙΣ ΑΝΙΣΑ ΜΕΡΗ,

από την οποία προκύπτουν:

2. ΤΟΜΗ ΕΙΣ ΙΣΑ ΜΕΡΗ,

από την οποία προκύπτει:

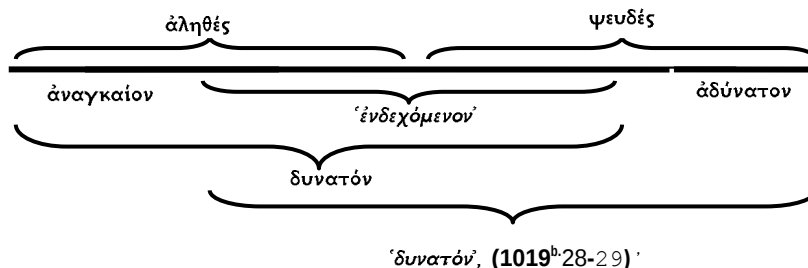
Ο Αλέξανδρος υποστήριξε το 'ἐνδεχόμενον' ως φιλοσοφικό σημαίνον απέναντι στην αντίληψη των Στωικών για την 'εἰμαρμένη' και επέγραψε ακριβώς την πραγματεία του *Περὶ εἰμαρμένης (De fato)*.⁸⁴ Το ἔργο αυτό υπήρξε χρήσιμη πηγή για τον Αμμώνιο και τον βοήθησε να βιώσει στον καιρό του τη διανοητική ένταση που ο Αριστοτέλης δοκίμαζε στη δική του εποχή με την εναντίωση των υπερασπιστών τής 'ἀνάγκης' (π.χ. των Μεγαρικών). Υπὸ την επίδραση αυτού του ἔργου ἴσως ο Αμμώνιος θα ανέπλανε τόσο ζωηρά την παλαιά εκείνη διαλογική αντιπαράθεση, ὥστε να την αποδώσει ὡς δραματική αναμέτρηση.

830000ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ *In Analyticorum Priorum* I, (Wallies) 1883, CAG 2.1, 163.19-29: σχόλιο στο 32b5κε.

84. Οι Στωικοί δέχονταν ὅτι τα πάντα ακολουθοῦν την πορεία που ἔχει προκαθοριστεί για καθετὶ στο σύμπαν – ἀπὸ τους θεούς, ἀπὸ την *Τύχη*, ἢ την *Ανάγκη* μια κοσμική κατευθύνουσα *αἰτία*: ἡ 'εἰμαρμένη', εἶναι ἡ προδιαγραμμένη, χαραγμένη πορεία, που κατευθύνει καὶ τη ζωὴ (ἀπὸ το ρ. 'μείρομαι' - παθ. παρακ. 'εἰμαρμαι', μετοχή 'εἰμαρμένος-νη-νον'· μοῖρα)· μπορεί να λειτουργεῖ ἀκόμα καὶ μέσα ἀπὸ τις αποφάσεις μας, ἀν καὶ αὐτὸ ἦταν θέμα συζητήσιμο. Ο Αλέξανδρος στο ἔργο του *Περὶ εἰμαρμένης*, που το αφιέρωσε στους αυτοκράτορες Σεπτίμιο Σεβήρο & Καρακάλλα {198-211}, ἀναλύει ἐξαντλητικά καὶ ἀνασκευάζει ὅλα ὅσα φαίνονταν να ευνοοῦν αὐτὴ την ἀντίληψη.

Διαφορετική διάταξη παρουσιάζει ο κορυφαίος, ίσως τής Λογικής στην Οξφόρδη του όψιμου 20^{ου} αιώνα.⁸⁵ Σχολιάζοντας ο Christopher Kirwan τις αναλύσεις του Αριστοτέλη στα *Μ.τ.Φ.* **Δ.13**, για το 'δυνατόν', το 'αδύνατον' και την 'ανάγκη' σε αντιστοιχία προς το 'ψεύδος' και την 'αλήθειαν', με παραπομπή και σε σχετικά χωρία, αλλά όχι από το κεφ. 9, του *Περί ἑρμηνείας* –χωρίς αναφορά στο διάγραμμα του Αλέξανδρου ούτε μνεία του Αμμώνιου– αποδίδει τελικά το πόρισμά του με το ακόλουθο ιδιότυπο σχήμα:

ΙVβ. ΑΛΛΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Δεν πρέπει να αγνοηθούν δύο ακόμη σημεία από τις σκέψεις του Αμμώνιου, που έχουν σημασία για τη μελέτη μας. Είναι και τα δύο «νύξεις» ενδεικτικές κάποιας δυναμικής, που υποφώσκει στην ερμηνεία του: μιας τάσης για εμπλουτισμό τής *ΜΕΘΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ* με κάποια μορφή ποσοτικοποίησης των εκτιμητικών διαγνώσεων της, που επέκτασή της μπορεί να είναι τελικά μια μαθηματική έκφραση τής έννοιας του 'ἐνδεχομένου'.

Περί το τέλος της ερμηνείας του 9^{ου} κεφαλαίου ο Αμμώνιος εισάγει τη γνωστή συμπερασματική σκέψη του Αριστοτέλη για την "αυριανή ναυμαχία" (*Περί ἑρμ.* 9. 19a28-32), διατυπωμένη ελεύθερα, ως εξής (*Υπόμνημα*, σελ. 154.30-34):

οἷον, ὅπερ αὐτός φησιν, ἀνάγκη πάντως αὔριον ἢ γενέσθαι ἢ μὴ γενέσθαι ναυμαχίαν, οὐ μέντοι διελόντες καὶ τὸ ἕτερον μόνον μόριον τῆς ἀντιφάσεως εἰπόντες ἀσφαλῶς ἀποφανόμεθα ὅτι ἔσται πάντως ἢ οὐκ ἔσται πάντως,

και επιφέρει ως άμεσα εξαγόμενο από αυτήν, με το οποίο και κλείνει τη δική του ερμηνεία του κεφαλαίου, το εξής τελικό ΠΟΡΙΣΜΑ (*Υπόμνημα*, σελ. 154.34-155.8):

ἴδηλον ἄρα ὅτι ἀνάγκη τοὺς περὶ τῶν ἐνδεχομένων ἀποφαινομένους λόγους ... μὴ πάντως ἔχειν τὸ ἕτερον μόριον τῆς ἀντιφάσεως ἀφωρισμένως ἀληθεῦον, ... ἀλλ' ἥτοι ἄμφω δεκτικὰ ψεύδους τε καὶ ἀληθείας, ὡς τὰ περὶ τῶν ὁπότερ' ἔτυχεν ἐνδεχομένων ἀποφαινομένα, ἢ τὸ μὲν ἕτερον μᾶλλον ἀληθεῦον πεφυκὸς τὸ δὲ ἕτερον ψεύδεσθαι μᾶλλον, οὔτε μέντοι τὸ ἀληθεῦον αἰεὶ ἀληθεῦον οὔτε τὸ ψευδόμενον αἰεὶ ψευδόμενον ... δῆλον δὲ ὅτι ἐπὶ μὲν τοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένου ἢ κατὰφασίς ἐστὶν ἢ μᾶλλον ἀληθές, ἐπὶ δὲ τοῦ ὡς ἐπ' ἔλαττον ἢ ἀπόφασις.

Ἦδη από την αρχή ο Αμμώνιος⁸⁶ είδε την αντίφαση, μέσα από τον αριστοτελικό της ορισμό,⁸⁷ δυναμικά, ως διαλεκτική μάχη δύο προτάσεων, πάνω στη διχοτόμο αληθών και ψευδών νοημάτων, με θέμα: ποια από τις δύο προτάσεις θα ανήκει στο πεδίο τής αλήθειας και ποια θα απορριφτεί στο πεδίο του ψεύδους. Αλλά αν εκεί η οροθεσία των δύο πεδίων θεωρήθηκε σταθερή, εδώ βλέπουμε την οροθετική γραμμή ανάμεσά τους να μετατοπίζεται. Παύει να είναι η ακίνητη διχοτόμος. Μετακινούμενη διαμερίζει απλώς πεδίο αλήθειας και πεδίο ψεύδους ως μεταβαλλόμενα και συμπληρωματικά μεταξύ τους μεγέθη, που το καθένα, στη ροή του χρόνου και ανάλογα με τη φύση του (πεφυκός), ή αυξάνεται σε βάρος του άλλου (μᾶλλον ἀληθεῦον), μέσα στον ολικό χώρο του νοήματος, ή ελαττώνεται σε όφελος του άλλου (ψεύδεσθαι μᾶλλον).

Αυτό είναι απαρχή ενός ποσοτικού τρόπου εκτίμησης, ώστε να προσδιορίζεται κιόλας πόσο είναι ἐνδεχόμενο να συμβεί κάτι και πόσο να μη συμβεί. Θα μπορούσε

85. Βλ. KIRWAN [1971], σελ. 159.

86. Βλ. ΑΜΜΩΝΙΟΣ [*Υπόμνημα*] *Εἰς τὸ Περὶ ἑρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλους, σελ. 81.14-15.

87. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ *Περὶ ἑρμηνείας*, 6.17a32-35.

να επινοηθεί και μέθοδος μετρική κατάλληλη για τέτοια εκτίμηση (και συνεχής ιδίως) κάτι που προσφέρεται ως θέμα για περαιτέρω διερεύνηση.

Πρόσφορη για παραπέρα διερεύνηση φαίνεται να είναι ακόμα μία υπαινικτική αναφορά του Αμμώνιου, στο τέλος της πρώτης μακράς παρέκβασης που προέταξε στην ερμηνεία του 9^{ου} Κεφαλαίου τής *Περί ἑρμηνείας* πραγματείας. Εκεί, μετά από μια βαθύτερη ανάλυση των τρόπων πρόγνωσης των *ενδεχομένων*, θεϊκής όσο και ανθρώπινης, καταλήγει με το εξής παρατήρημα (Υπόμν., σελ. 137.1-7):

ἄλλον δὲ ὅτι καὶ τῇ ἡμετέρᾳ γνώσει [εκτός από τη θεϊκή] δυνατόν ὥρισμένως ποτέ γινώσκεισθαι τὸ ἐνδεχόμενον, ὅτε οὐδὲ κυρίως ἔτι ἐστὶν ἐνδεχόμενον ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης ἀκολουθεῖ τοῖς προηγουμένοις αἰτίοις τῆς ἑαυτοῦ γενέσεως· τὴν γοῦν σφαῖραν τὴν ἡρεμοῦσαν ἐν παραλλήλῳ τῷ ὀρίζοντι ἐπιπέδῳ δυνατόν μὲν τοῦ ἐπιπέδου τὴν αὐτὴν ἔχοντος θέσιν κινεῖσθαι τε ὑπὸ τινος καὶ μὴ, τοῦ μέντοι ἐπιπέδου κλιθέντος μὴ κινηθῆναι ἀδύνατον.

Αυτό το νοερό πείραμα –άλλοι θα ἔλεγαν «διανοητικό» πείραμα– με τη σφαίρα και το επίπεδο, μας υποβάλλει την ιδέα ενός “λογισμικού” διαγράμματος «ροής» (κάτι σαν *flow chart*), που οι πρώτες φάσεις του εξάγονται άμεσα από την περιγραφή και που μπορούν στη συνέχεια να προκύψουν περισσότερες, όταν η κατασκευή επεκταθεί σε αρκετά ευρύ ανάπτυσμα.

Ἐστω ως δείγμα η εξής αναλυτική σειρά *συνημμένων* με διαζεύξεις:

- Πάνω σε επίπεδο τοποθετείται σφαίρα
- Το επίπεδο είναι οριζόντιο (παράλληλον τῷ ὀρίζοντι) **Η** δεν είναι οριζόντιο
- Το οριζόντιο επίπεδο ηρεμεί **Η** το οριζόντιο επίπεδο δεν ηρεμεί (κινείται)
- Αν το οριζόντιο επίπεδο ηρεμεί $\Rightarrow$ η σφαίρα ηρεμεί **Η** η σφαίρα κινείται
- Αν η σφαίρα κινείται $\Rightarrow$...
- Αν το οριζόντιο επίπεδο δεν ηρεμεί $\Rightarrow$ η σφαίρα μάλλον κινείται **Η** μόλις ηρεμεί
- Αν το επίπεδο δεν είναι οριζόντιο (είναι κεκλιμένο) $\Rightarrow$ η σφαίρα αναγκαία κινείται

και η ανάλυση μπορεί να συνεχίζεται.

Με το κάθε *συνημμένο* από αυτά να καταλαμβάνει κάποιο διάστημα στον άξονα της κλίμακας και κάθε νέα *διάζευξη* να εισάγει μία ακόμα τομή μεταξύ των βαθμίδων τής κλίμακας, η συνέχιση του διαγράμματος θα τέμνει τον άξονα σε ολοένα μικρότερα κλάσματα κάθε φορά και θα προκύπτουν έτσι όλο και πυκνότερες βαθμίδες. Αν με μια τέτοια διαδικασία η κλίμακα ίσως που θα προκύψει, *εκθετικής*, ας πούμε, μορφής (ή [;] μήπως *λογαριθμικής*), θα ήταν κατάλληλη για *βαθμομετρική* εκτίμηση των *ενδεχομένων*, ας προσμένουμε από τη *μαθηματική* γνώση να διαπιστωθεί.

Και είναι πάνω από όλα ενδιαφέρον ότι με τις απώτερες αυτές προεκτάσεις της η *ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ* παρουσιάζει άμεση γειννίαση με νεότερες αναζητήσεις σε διπλή κατεύθυνση, προς *μαθηματοποίηση* της Λογικής αφ' ενός και, αφ' ετέρου, προς μεθοδική *θεμελίωση* των μαθηματικών στη Λογική. Τα εναύσματα αυτών των κινήσεων βρίσκονται σε μια αλματική απευθείας επανασύνδεση, με την αρχαία⁸⁸ πρώτα και κατόπιν με την ύστερη⁸⁹ ελληνική (και λατινική) φιλοσοφική παράδοση.

* * *

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Διαμερισμός δρόμων και επαναπροσέγγιση

Είδαμε ποια είναι η θεώρηση του *ἐνδεχομένου*, που προκύπτει από μια ανάλυση του Κεφαλαίου 9 τού έργου *Περί ἑρμηνείας* τού Αριστοτέλη με την υποβοήθηση του σχολιασμού του από τον Αμμώνιο.

Το *Υπόμνημα* του Αμμώνιου ανήκει σε μια μακρά παράδοση σπουδής και ερμηνείας των αριστοτελικών έργων, που η αρχή της ανάγεται στους άμεσους συνεχιστές τής διδασκαλίας τού Αριστοτέλη, ενώ η *γνωστή* συνέχειά της –για την οποία και θα θέλαμε να μάθουμε περισσότερα από όσα γνωρίζουμε– φτάνει ως τον 13^ο-14^ο αιώνα. Στην εποχή του ο Αμμώνιος (5^ο-6^ο αιώνα) κατείχε *Υπομνήματα*

88. LEWIS [1918/1960], επίσης LEWIS & LANGFORD [1932/1959].

89. BECKER, A. *Die Aristotelische Theorie der Möglichkeitsschlüsse* (Dissertation, Münster), Berlin 1933, στο BOCHENSKI [1968], σελ. 112, και στο BOCHENSKI [1970], σελ. 470.

προδρόμων του στο *Περί ἑρμηνείας*, που μαρτυρούνται από τον ίδιο ή από άλλες πηγές –πολλά όμως δεν σώζονται,⁹⁰ ενώ διέθετε και σημαντικά στοιχεία για τη συγκεκριμένη πραγματεία από άλλα έργα τους. Αυτή την παράδοση προωθούν όχι λίγοι επίσης από τους μεταγενέστερους, εξωεκκλησιαστικοί και χριστιανοί.⁹¹

Τα τελευταία χρόνια τής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ένας κλάδος τής παράδοσης, με έργα Λογικής κυρίως, εκσπάται και σχηματίζει μια λατινόφωνη παραλλαγή της, που οδήγησε στην εδραίωση και συνέχιση της παιδείας με ελληνική έμπνευση στην Ευρωπαϊκή Δύση. Κορυφαίος συντελεστής αυτής τής πνευματικής μετάδοσης έγινε, χάρη στην ελληνική του παιδεία και τη μεταφραστική φιλοπονία του, ο επιφανής Ρωμαίος **Βοήθιος** (Anicius Manlius Severinus Boethius 475/7-526?). Από όλα τα έργα τού Αριστοτέλη και όλους τους διαλόγους τού Πλάτωνα, που σχεδίαζε να μεταφράσει και να σχολιάσει ερμηνευτικά, ο Βοήθιος πρόφτασε να εκπληρώσει το πρόγραμμά του μόνο με κάποια έργα από το αριστοτελικό *Όργανον* και με σχετικές πραγματείες και σχόλια γι' αυτά, πάνω από όλα, με τού **Πορφύριου** την *Εισαγωγή* (*Isagogè*) και το *Υπόμνημα 'εἰς τὰς Κατηγορίας'*.⁹² Η συνεισφορά τού Βοήθιου επισκίασε ανάλογες προσπάθειες άλλων, πριν από αυτόν, και επί αιώνες μετά την πτώση τής Ρώμης τα έργα και οι μεταφράσεις του διδάσκονταν στις σχολές ως κύρια εφόδια τής Δυτικής παιδείας.

Η πραγματεία τού Αριστοτέλη *Περί ἑρμηνείας* από την πρώτη ακόμα περίοδο του Μεσαίωνα (7^{ος}-9^{ος} αιώνας) έγινε στη Δύση γνωστή γενικά στη λατινική της μετάφραση από τον Βοήθιο –με τον τίτλο *De interpretatione*– σε δύο παραλλαγές συνοδευόμενες από ερμηνευτικά σχόλια.⁹³ Το *Υπόμνημα* του Αμμώνιου δεν ευτύχησε να μεταφραστεί από τον Βοήθιο ούτε η έλλειψή του αναπληρώνεται από τα δικά του σχόλια, αν και ο ίδιος παρέχει μαρτυρία ότι το γνώριζε και οπωσδήποτε σε πολλά επωφελήθηκε από αυτό. Πιο πολλά όμως οφείλει στον **Πορφύριο**. Ειδικοί μελετητές⁹⁴ μιλούν για μη σωζόμενο *Υπόμνημα* του Πορφύριου στο *Περί ἑρμηνείας*, που υπήρξε κοινή πηγή τού Αμμώνιου και τού Βοήθιου. Εκείνο που μπόρεσε να μεταδοθεί στη Δύση από το *Περί ἑρμηνείας* τού Αριστοτέλη και τα άλλα ελληνικά έργα τού Λογικού θεματολογίου ήταν η μαθησιακή πειθαρχία και η εξοικείωση με τους λογικούς κανόνες τής σκέψης, ότι πρώτιστα είχε ανάγκη η μόλις εναρχόμενη πνευματική καλλιέργεια των νέων λαών τής Ευρώπης. Αυτό και οι *Κατηγορίες*.⁹⁵

«είναι τα μόνα αριστοτελικά έργα που διδάσκονταν από τις απαρχές τού λατινικού μεσαίωνα ως τον 12^ο αιώνα, όταν γύρω στο 1125 άρχισαν μία μετά την άλλη να παρουσιάζονται οι υπόλοιπες πραγματείες από το *Όργανον* και γύρω στο 1162 τα **φυσικά** κείμενα του Σταγίριτη: μια πολύ μακρά ιστορία, που κατά τη διάρκεια της το έργο αυτό συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό, μαζί με τον διπλό σχολιασμό του από τον Βοήθιο, να μορφωθούν ξεχωριστές διάνοιξεις, όπως οι πρώτοι Περιπατητικοί τού Μεσαίωνα, ένας Gerbert ή ένας Αβελάρδος».⁹⁶

90. Αυτοί, μετά τον Θεόφραστο (π371-π287 π.Χ.) και τους διαδόχους του στο Λύκειο, είναι: από τον 1^ο αι. μ.Χ. Ἀσπάσιος, από τον 2^ο Ἑρμῖνος, Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς και Apuleius Madaurensis, από τον 3^ο αι. Πορφύριος, από τον 4^ο Ἰάμβλιχος και Νεμέσιος επίσκοπος Εμέσης (βλ. ΝΕΜΕΣΙΟΣ *Περί φύσεως ἀνθρώπου* (Morani) 1987, σελ. 102-104, 114-15 κ.α.) και από τον 5^ο Συριανός ο Αθηναίος, που ο Αμμώνιος τον επικαλείται στο *Υπόμνημα* (σελ. 137.16), και Πρόκλος, που την προφορική του διδασκαλία επισημαίνει ο Αμμώνιος τιμητικά (σελ. 1.8). –Πβ. ISAAC [1953], σελ. 13.

91. Σ' αυτούς ανήκουν: από τον 6^ο αι. Ιωάννης Φιλόπονος, Ολυμπιόδωρος και Ηλίας, από τον 7^ο αι. ο Ομολογητής άγιος Μάξιμος (580-688) και ο Στέφανος από την Αλεξάνδρεια, που έγραψε και αυτός *Υπόμνημα* στο *Περί ἑρμηνείας*, από τον 8^ο ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός (650-750), από τον 11^ο Μιχαήλ Ψελλός, Ιωάννης Ιταλός, Μιχαήλ επίσκοπος Εφέσου κ.ά., ενώ τον 14^ο αι. την παράδοση προωθεί δραστικά και προασπίζει ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς (1296-1359).

92. Το ευρύ μεταφραστικό πρόγραμμα του Βοήθιου ανακόπηκε πρόωρα λόγω τής γνωστής βιοτικής ατυχίας του. Ο επιφανής Ρωμαίος ελληνομαθής, που το 510 έγινε σύμβουλος του Οστρογότθου βασιλιά Θεοδώριχου στη Ράβεννα, περιέπεσε αργότερα σε δυσμένεια, καταδικάστηκε σε φυλάκιση (όπου έγκλειστος συνέγραψε το περιώνυμο έργο του *Consolatio philosophiae*) και θανατώθηκε.

93. BOETHIUS *In librum Aristotelis De interpretatione*, editio prima & editio secunda, Migne PL, τόμ. 64.

94. J. BIDEZ "Boèce et Porphyre", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2, 1923, 189-201· αλλά και P. COURCELLE *Les lettres grecques en Occident de Macrobie à Cassiodore*, nouv. éd. (Bibl. des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 159), Paris 1948 – στο ISAAC [1953], σελ. 22, σημ. (6).

95. ISAAC [1953], σελ. 6-7.

96. GERBERT d'Aurillac (π 946-1003), ο πρώτος γάλλος Πάπας (ως Σίλβεστρος Β' 999-1003). –Pierre ABÉLARD (1079-1142), γάλλος θεολόγος, έγκριτος στη διδασκαλία τής Λογικής.

Σειρές γενεών, από το άλλο μέρος, που διδάσκονταν τέτοια κείμενα ιδιαίτερα υψηλών απαιτήσεων, συναντούσαν πολυειδείς δυσχέρειες στην πορεία τής μόρφωσής τους: από αμέθοδο σχολιασμό των κειμένων, «ασυνάρτητες συζητήσεις» για θέματα πέρα από τους ορίζοντες της άμορφης ακόμη ευρωπαϊκής διανόησης, καταπόνηση σε ανώφελες διαλεκτικές αντιγνωμίες, ασυντόνιστη διδασκαλία αλλά και αποστροφή από μονότονες επαναλήψεις ίδιων θεμάτων.⁹⁷ Συχνά οι λόγιοι, με μία δογματική θεώρηση και ερμηνεία των αριστοτελικών έργων προσέκρουαν σε ιερά διδάγματα τής Γραφής και προκαλούσαν οξείες θεολογικές αντεγκλήσεις, για την παντοδυναμία τού Θεού, τη θεία πρόγνωση ή τον προορισμό τού ανθρώπου. Τολμήματα όχι ακίνδυνα στο ιδιάζον πνευματικό κλίμα τής εποχής και τού χώρου. Δεν ήταν λίγες οι προσβολές και καταδίκες διανοουμένων για δοξασίες τους που κηρύσσονταν απαράδεκτες.

Το ερμηνευτικό Υπόμνημα του Αμμώνιου ως τον 13^ο αιώνα παρέμενε στη λατινική εκπαίδευση άγνωστο. Ο μετέπειτα Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης (1225-1274) στη φιλοσοφική του διδασκαλία, νέος ακόμα, επιδίωκε να διαλύει παρανοήσεις που προέκυπταν από ελλιπή κατανόηση των κειμένων, ιδίως τού *Περί έρμηνείας* τού Αριστοτέλη. Με την πρόθεση να προσφέρει στους νεότερους ακριβέστερα ελεγμένη μετάφραση και επαρκή ερμηνευτική στήριξη τού έργου, επειδή δεν ήξερε ελληνικά, επιζήτησε το 1263 τη συνεργασία τού Γουλιέλμου Moerbeke, γερμανού δομινικανού συμμοναστή του και επίσημου ελληνιστή τής ρωμαϊκής Κουρίας, για νέα μετάφραση από το πρωτότυπο της πραγματείας τού Αριστοτέλη *Περί έρμηνείας* και τού *Υπομνήματος* του Αμμώνιου. Οι δύο μεταφράσεις ήταν έτοιμες το 1268 και από το επόμενο έτος χρησίμευσαν στον Θωμά για τη συνέχιση της διδασκαλίας του στο Παρίσι και για τη συγγραφή νέου έργου δικής του *Εξήγησης* τού *Περί έρμηνείας* (*Libri in Aristotelis Peri Hermeneias*).⁹⁸

Ωστόσο και ο Θωμάς ακόμα, προ τής αγιοποίησης, δεν απέφυγε διωκτικές ενοχλήσεις για θέματα που εξέταζε στις διαλέξεις του⁹⁹ και κάποιες προτάσεις από τη διδασκαλία του είχαν, όπως φαίνεται, περιληφθεί στην περιβόητη καταδίκη των «219 *θέσεων*» από τον επίσκοπο Παρισίων Στέφανο Tempier στις 7 Μαρτίου 1277,¹⁰⁰ αλλά και στον κατάλογο των *τριάντα θέσεων* που επίσης καταδικάστηκαν από τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury Robert Kilwardby στις 18 Μαρτίου το ίδιο έτος στην Οξφόρδη.¹⁰¹ Από αυτές δέκα ήταν προτάσεις *Λογικής*, από τις οποίες επτά περίπου είχαν θεωρηθεί ότι προέρχονταν από την *Εξήγηση* τού Θωμά στο *Περί έρμηνείας* και αναφέρονταν ειδικά στην *ενδεχομενικότητα* (*contingentia*) και την *αυτεξουσιότητα* (*liberum arbitrium*) ή, ευρύτερα, στο *τυχαίο* και την *ελευθερία*.

Η διδασκαλία τού Θωμά εμφύσησε μια πνοή ανανεωμένου ενδιαφέροντος για τη σπουδή της θεωρίας τού αποφαντικού λόγου και τη σημασία τού 'ένδεχ'ομένου' και των άλλων *τελεστών τρόπου*. Είναι χαρακτηριστικό ότι και η χρήση τού όρου *modus* ('τρόπος') αναβίωσε και η έκφραση "*propositiones quae cum modo proferuntur*",¹⁰² με την οποία ο Βοήθιος αποδίδει λατινικά την τεχνική έκφραση 'προτάσεις *μετά τρόπον*' (που και ο Αμμώνιος τη χρησιμοποιεί με βάση παλαιότερη κοινή πηγή), καθώς και τα παράγωγα *modalis*, *modalia*. Ήδη ο Θωμάς Ακινάτης σε έργο του έδωσε τίτλο *De modalibus*.

Οι προσανατολισμοί άρχισαν να αλλάζουν από τον 13^ο αι., όταν τα ελληνικά έργα κυκλοφορούσαν στα σχολεία και στα πρωτοϊδρυόμενα Πανεπιστήμια και

97. ISAAC [1953], σελ. 5-6.

98. Βλ. νεότερες εκδόσεις: Thomas AQUINAS, *In Aristotelis Peri hermeneias expositio*, ed. R. M. SPIAZZI, Turin: Marietti, 1964· αγγλ. μετάφραση J. T. OESTERLE, Milwaukee: Marquette University Press, 1962.

99. Βλ. την πολωνική έκδοση του βιβλίου τού J. GROBLICKI με τον χαρακτηριστικό τίτλο: *De scientia Dei futurorum contingentium secundum Sanctum THOMAM eiusque primos sequaces*, [που σημαίνει: «Περί της θείκης γνώσης των ενδεχομένων μελλοντικών κατά τον Άγιο Θωμά και κατά τους πρώην *διώκτες* του (sequaces)» ! J. Κρακοβία (Πανεπιστημιακή έκδοση) 1938.

100. THIJSEN, J. M. M. H. *Censure and Heresy at the University of Paris, 1200-1400*. Philadelphia 1998. –Van STEENBERGHEN, Fernand "Procédures contre Giles de Rome et Thomas d'Aquin. Réponse à J. M. M. H. Thijssen," *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 83 (1999), σελ. 293-313.

101. ISAAC [1953], σελ. 124-125.

102. BOETHIUS *In librum Aristotelis De interpretatione*, editio prima, Migne PL, τόμ. 64, 326^D κα.

σπουδάζονταν από το πρωτότυπο κείμενο. Πρώτος που εξέκλινε από την ως τότε θεολογική αντίληψη της τροπικότητας ήταν ο John Duns SCOTUS (1266-1308), που έθεσε ως στήριγμα της τροπικής θεωρίας του ένα δυσνόητο σύστημα "ψυχολογίας τού Θεού" (*divine psychology*). Ο William OCKHAM (π. 1295-1349/50) και ο Jean BURIDAN (1300?-1358) προχώρησαν παραπέρα, με περίτεχνα εννοιολογικά σχήματα που επινόησαν για την τροπικότητα (*modalitas*) και τα τροπικά (*modalia*), απλώς· όχι ακόμα για τροπικές προτάσεις. Για τροπική λογική (*logica modalis*) πρώτος έκανε λόγο ένας ιδιοφυής με το ψευδώνυμο SCOTUS (*pseudo-SCOTUS*).¹⁰³ Όμως παρά τη συστηματική ανανέωση της ορολογίας και ολοένα πιο διεισδυτικές εννοιολογικές διακρίσεις των σοφών τής Σχολαστικής, το νόημα που απέδιδαν στην τροπικότητα δεν απομακρυνόταν από το παλαιότερο. Το πρότυπο του δογματικού Αριστοτέλη έμενε αμετακίνητο στα πνεύματα, όπως είχε αποτυπωθεί από τα πρώτα χρόνια τού Μεσαίωνα στην πρωτοδίδακτη Δύση.¹⁰⁴

Στην ερμηνευτική γραμμή τού έργου *Περί ἑρμηνείας*, που διαμόρφωσε η Δυτική σχολαστική, δεν προβάλλονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που ανέδειξε για το 'ένδεχομενον' η ελληνόφωνη ερμηνευτική παράδοση. Δεν εκλαμβάνεται ουσιαστικά το 'ένδεχομενον' ως μέθοδος με ευρεία εφαρμογή σε όλους τους τομείς τής φιλοσοφίας, αλλά περιοριστικά ως πρόβλημα τής Λογικής· και εκεί πάλι αντιμετωπίζεται ως άλυτο πείνιγμα, ένα ακόμα λογικό παράδοξο – όπως τα διάσημα «παράδοξα του Ζήνωνα». Είναι ενδεικτικό ότι και ο όρος "*contingens*" (πλ. "*contingentia*", αγγλ. *the contingent<s>*), με τον οποίο η λατινική παράδοση απέδωσε τον όρο 'ένδεχομενον', δεν αποδίδει την έννοια του ελληνικού όρου στις άλλες χρήσεις του, εκτός τής Λογικής· γι' αυτό και, όπως υποδεικνύει ο ACKRILL, σύμφωνα και με τον ROSS,¹⁰⁵ θα πρέπει να χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση άλλες αποδόσεις, από μια ομάδα συνωνύμων, όπως: *capability*, *possibility*, *potentiality* στη Λογική, ακόμα *capacity*, ειδικά στις *Κατηγορίες*, κεφ. 8· ή (κατά τον Ross) επίθετα όπως: *luck*, *fortuitous*, *concomitant*, στα *Φυσικά*, II.4-6 ή *accidental*, *incidental*, στα *Μ.τ.Φ.* E.2, 3, 4.

Αξίζει να σημειώσουμε ιδιαίτερα την επιλογή τού Ackrill για απόδοση του 'ένδεχομένου' στο *Περί ἑρμηνείας*, κεφ. 12, ως "*admissible*", μια λέξη, λέει, «που έχει συνάφεια [σημασιολογική:] με την ελληνική λέξη» –προφανώς αναφέρεται στη ρίζα **δεκ-|δεχ-** του όρου– «και έχει το πλεονέκτημα ότι δεν είναι σε χρήση ως τεχνικός όρος. Ο αναγνώστης», προσθέτει, «πρέπει να τη θεωρεί απλά συνώνυμη του "*possible*"». Το 'ένδεχομενον' προτείνεται λοιπόν να αποδίδεται κάποιες φορές και ως το παραδεκτόν μια πρόταση, που ετυμολογικά δεν αντιβαίνει στη γνωστή μας ιστορική πολυσημία τού ελληνικού ρήματος 'ένδέκ-ομαι|'ένδέχ-ομαι'. Αλλά μαρτυρεί ότι, ήδη από την αρχική φάση γλωσσογένεσης ενός φιλοσοφικού λεξιλογίου στα λατινικά, όταν ο όρος 'ένδεχομενον' αποδόθηκε ως "*contingens*", καθελώθηκε ιστορικά η κατανόησή του σε ένα μέρος μόνο από το άρτιο σημασιολογικό εύρος του.

Εξάλλου δεν μας είναι γνωστό αν, οι οξυνούστατοι *calculators* τού Κολλεγίου Merton, στην Οξφόρδη τού 13^{ου}-14^{ου} αιώνα, με τις λαμπρές μαθηματικές επινοήσεις τους προσέγγιζαν καθόλου τις ανιχνευτικές σκέψεις τού Αμμώνιου για μια ποσοτική διάσταση του 'ένδεχομένου' ή και για τη δυνατότητα, όπως είδαμε, μιας μετρικής κλίμακας με διαβαθμίσεις του.

Ανομοιογένεια στη δυτικοευρωπαϊκή πρόσληψη του θεωρητικού θέματος του 'ένδεχομένου' υποδηλώνει, τέλος, και το μεγάλο πλήθος μελετών, που δεν έπαψαν να δημοσιεύονται τους επόμενους αιώνες, αλλά στους τίτλους των δημοσιεύσεών τους οι μελετητές επιλέγουν ποικίλες ονομασίες τού θέματος, όπως:

103. KNEALE [1971], σελ. 242-4.

104. Και ως τα χρόνια μας ακόμα το πρότυπο του δογματικού Αριστοτέλη δύσκολο φαινόταν να εκλείψει, όταν ζωηρά το υποστήριζαν διανοητές καθόλου άσημοι. Αρκεί να αναφερθούμε π.χ. στον ονομαστό Karl POPPER, που διατείνεται στο γνωστό βιβλίο *Δοκιμίων του Ο κόσμος τού Παρμενίδη* [1998], σελ. 6 [τής ελληνικής έκδοσης, 2002], ότι «ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος αληθινά δογματικός» και εκτιμά ότι «όλες του οι θεωρίες είναι σπουδές πάνω στον δογματισμό» (!!).

105. ACKRILL [1971], σελ. 149. Ο Ackrill χαρακτηρίζει «άκρως παραπλανητική», "highly misleading", την παραδοσιακή απόδοση του 'ένδεχομένου' (αγγλικά) ως "*contingent*". –Πβ. ROSS [1970], σελ. 31 και 75-78.

–'futura singularia' (the "future singulars"), ιστορικά η μόνη που αποδίδει την πρωτογενή αριστοτελική ονομασία (τα 'καθέκαστα καὶ μέλλοντα') κυριολεκτικά:

–'futura contingentia' (the "future contingents"), που αντίστοιχη ελληνική έκφραση (τα 'ένδεχόμενα καὶ μέλλοντα') δεν υπάρχει: άλλωστε θα ακουόταν ως πλεονασμός και ως φράση ετερόκλητη: γιατί ο όρος 'μέλλοντα' είναι γραμματικο/συντακτικός χαρακτηρισμός κάποιου είδους εκφράσεων, των μελλοντικών ατομικών (των 'καθ' ἑκάστα'), προς διάκριση από τις μελλοντικές μη ατομικές, ενώ η ελληνική λέξη 'ένδεχόμενα' δεν είναι της ίδιας τάξης, αφού έγινε τεχνικός όρος τής λογικής (θεωρίας τού αποφαντικού λόγου) δηλωτικός ειδικού χειρισμού για τη λύση κάποιου λογικού προβλήματος που συνδέεται με αυτές τις εκφράσεις.

–'bellum navale' (the "seabattle" ή the "seafight") από το εμβληματικό παράδειγμα ('ανάγκη ἔσσεσθαι ναυμαχίαν αὔριον ἢ μὴ ἔσσεσθαι') που σφραγίζει το κεφ. 9 τού *Περὶ ἔρμηνείας* και πήρε φήμη αινίγματος.

Οι ποικίλες επιλογές τίτλων απηχούν στη διεθνή βιβλιογραφία τις διαφορές απόψεων των ειδικών ερευνητών, που δεν έπαψαν να ενδιαφέρονται για το θέμα τού 'ένδεχομένου' και σε εποχές που οι ευρείες άλλοτε αριστοτελικές σπουδές έχουν εγκαταλειφθεί. Αυτό συμβαίνει ήδη από την περίοδο του διαφωτισμού, ως συνέπεια της αποστροφής που επικράτησε απέναντι στη σχολαστική παράδοση. Παρ' όλα αυτά, οι κατ' ιδίαν αναζητήσεις εξακολούθησαν και από αυτές ξεπήδησε ανανεωμένο ενδιαφέρον για αναδρομή στις αυθεντικές πηγές. Μια επανασύνδεση της συνέχειας επήλθε κατά τρόπο αλματικό. Είναι γνωστά δύο διαφορετικά περιβάλλοντα, πολύ απομακρυσμένα μεταξύ τους, όπου αυτό συνέβη τις πρώτες δεκαετίες τού 20^{ου} αιώνα.

Στις ΗΠΑ ο Clarence Irvin LEWIS (1883-1964), γιος τεχνίτη υποδηματοποιού τής Μασαχουσέτης, σε ηλικία 13 ετών γνώρισε τη φιλοσοφία διαβάζοντας έλληνες προσωκρατικούς, Αναξαγόρα, Ηράκλειτο. Σπούδασε με ανώτερες επιδόσεις κοντά στον Josiah ROYCE (1955-1916) και αναδείχτηκε ο πρωτεργάτης στην θεμελίωση της νέας **τροπικής** Λογικής ως επιστήμης, την οποία από το 1912 και εφεξής τελειοποίησε με αλληπάλληλα έργα και δημοσιεύματά του. Αυτός εισηγήθηκε την «αυστηρή» *συνεπαγωγή* (σε αντίθεση προς την *υλική συνεπαγωγή* τού B. Russell) και πρώτος εισήγαγε τον *τροπικό τελεστή* με σύμβολο το "◊" («διαμάντι»), για το «ενδέχεται», και το *τετράγωνο* "□" για το «είναι αναγκαίο» και με συμβολισμό λογικό διατύπωσε τις σχέσεις μεταξύ προτάσεων διαφορετικής *τροπικότητας*.¹⁰⁶

Στην Ευρώπη πάλι, από τον κύκλο των πολωνών μελετητών αναπτύχθηκε μια κίνηση για λογικομαθηματική επανερμηνεία των Λογικών έργων τού Αριστοτέλη, αυτών ειδικά που αναφέρονται στη *συλλογιστική*. Κάποιες μελέτες στράφηκαν και στην περίοδο των αριστοτελικών *Υπομνηματιστών* και εστίασαν στον Βοήθιο. Η συλλογιστική τού Αριστοτέλη, αφού με την πρωτοποριακή συμβολή τού Πολωνού μαθηματικού και φιλοσόφου Jan ŁUKASIEWICZ (1878-1956) μελετήθηκε η δομή της, αποδόθηκε σε νέα γραφή λογικομαθηματικού συμβολισμού,¹⁰⁷ ενώ στον ίδιο κύκλο προηγουμένως, το 1933, ο A. BECKER, σπουδαστής ακόμα τού γερμανού θεολόγου και μαθηματικού φιλοσόφου Heinrich SCHOLZ (1884-1956),¹⁰⁸ ανακάλυψε εκ νέου («rediscovered») το πραγματικό νόημα της *θεωρίας τού 'ένδεχομένου'*, όπως ήταν γνωστή στον Μεσαίωνα και αναπτυσσόταν προοδευτικά, αλλά παραμελήθηκε ύστερα και παρανοήθηκε σχεδόν εντελώς. Ο ιστορικός τής Λογικής I. M. Bochenski παρατηρεί σχετικά (σελ. 55):

«η θεωρία των τροπικών προτάσεων και συλλογισμών είναι η πιο προηγμένη και ταυτόχρονα πιο εκλεπτυσμένη λογική θεωρία του Αριστοτέλη. Φαίνεται ότι αυτή για τον πρωτεργάτη τής Λογικής ήταν η τελευταία ανακάλυψή του στη Λογική, αφού και ανολοκλήρωτη είναι στις λεπτομέρειες και σε πλήρη αρμονία με όλη του τη φιλοσοφία (η οποία, όπως ξέρουμε, έχει να κάνει όχι μόνο με τα *αναγκαία*, όπως η διδασκαλία τού Πλάτωνα, αλλά επίσης με τα *ένδεχόμενα*). Αυτή η θεωρία, που τη γνώριζαν καλά και

106. Βλ. LEWIS [1918/1960] και LEWIS & LANGFORD [1932/1959]. –Πτρ. Stanford Encyclopedia of Philosophy, άρθρο τού Bruce Hunter "Clarence Irvin Lewis".

107. Βλ. ŁUKASIEWICZ [1939].

108. Βλ. BECKER [1933] διδ. διατρ. και [1934] «σημαντικό» βιβλίο: BOCHENSKI [1951, 1968], σ. 6.

την ανέπτυσσαν στον Μεσαίωνα, παραγνωρίστηκε στη συνέχεια εντελώς, ως τη στιγμή που ο [σπουδαστής] Α. Becker [το 1933] επανανακάλυψε [rediscovered] το ακριβές νόημά της».

Από τότε και οι τίτλοι ακόμα των πιο σύγχρονων μελετών απεικονίζουν την εξέλιξη που επήλθε στη μεθοδολογία τής έρευνας με παράλληλη ελάττωση των διαφορών στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις τού θέματος. Αξίζει να σημειωθούν οι εξής πρόσφατες δημοσιεύσεις, ενδεικτικά:¹⁰⁹

– BLANK [1996] και KRETZMANN [1996], που επί τέλους επικεντρώνουν την έρευνά τους στο 9^ο κεφάλαιο του *Περὶ ἑρμηνείας* και στον ερμηνευτικό σχολιασμό του από τον Βοήθιο, αλλά και –το πιο σημαντικό– από τον Αμμώνιο.

– GASKIN [1995], που υπό την εμβληματική αναφορά στη «ναυμαχία», συσχετίζει το θέμα των «ενδεχομένων» με τον «κυριεύοντα λόγον» των Μεγαρικών.

– MIGNUCCI [1998] και SEEL [2000b], που αναφερόμενοι –ή όχι– στη «ναυμαχία» διερευνούν τη δυνατότητα θεμελίωσης των θέσεων του Αμμωνίου με μεταγραφή των θεωρητικών του προτάσεων σε σύστημα λογικομαθηματικού συμβολισμού· πβ. και SEEL [2000a].

Οι αλλαγές είναι πολλές. Σημαντική ανάμεσα σ' αυτές είναι η αλλαγή θεώρησης του θέματος του 'ένδεχόμενου' και η τοποθέτηση των σχετικών προβλημάτων έτσι, ώστε διανοίχτηκε δρόμος για την επίλυσή τους. Υπό άλλη οπτική γίνεται στο σύνολο του αντιληπτός τώρα ο αριστοτελικός τρόπος τού *φιλοσοφῆν*, που η *ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΟΥ*, όπως προκύπτει και από τη μελέτη μας, αποτελεί μία από τις πολλαπλές εκφάνσεις του. Υπάρχουν και άλλα ακόμα που δείχνουν ότι το θέμα κινείται και η παρούσα μελέτη ας αποτελεί τη συνεισφορά από την πλευρά μας σ' αυτή την κίνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΚΕΙΜΕΝΑ-ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΑΜΜΩΝΙΟΣ Έρμείου *Υπόμνημα εἰς τὸ Περὶ Ἑρμηνείας*, *Commentaria in Aristotelem Graeca*, έκδοση Academiae Litterarum Regiae Borussicae, τόμος IV, μέρος V (Busse), 1897.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ἀφροδισιεύς *Υπόμνημα εἰς τὰ Ἀναλυτικὰ πρότερα*, *Commentaria in Aristotelem Graeca*, έκδοση Academiae Litterarum Regiae Borussicae, τόμος II, μέρος i (Wallis), 1891.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ἀφροδισιεύς *Πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας Περὶ εἰμαρμένης (De fato)*, στο *Supplementum Aristotelicum*, (έκδοση Academiae Litterarum Regiae Borussicae), τόμος II, μέρος ii, Ivo BRUNS (ed), *ALEXANDRI Aphrodisiensis Scripta Minora*, σελ. 164 κε., Βερολίνο 1892.

APULEIUS Madaurensis *Opera quae supersunt*, III : *De Philosophia libri*. Εκδ. P. Thomas, Lipsiae 1938.

ARISTOTELIS *Categoriae et Liber de Interpretatione*, L. MINIO-PALUELLO, Oxford (Clarendon Press), [1949] 1961.

Thomas AQUINAS, *In Aristotelis Peri hermeneias expositio*, ed. R.M. SPIAZZI, Turin: Marietti, 1964; trans. by J. T. OESTERLE, Milwaukee: Marquette University Press, 1962.

W. D. ROSS *Aristotle's Metaphysics, A revised text with Introduction and Commentary*, 2 τόμοι. Oxford (Clarendon Press), [1924] 1970.

W. D. ROSS (ed) *The Works of Aristotle Translated*, Oxford University Press, [1928] 1971.

J. L. ACKRILL *Aristotle's Categories and De Interpretatione*, Translated with Notes, Oxford (Clarendon Press), [1963] 1971.

Harold P. COOKE *Aristotle The Categories, On Interpretation*, Translated (Loeb), 1967.

Christofer KIRWAN *Aristotle's Metaphysics, Books Γ, Δ, Ε*, Translated with Notes, Oxford (Clarendon Press), 1971.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ [1981]:–Κ. Ν. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ *Πλάτωνια ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ*, κείμενο-νεοελλ. απόδοση-σχόλια. Αθήνα (εκδ. Πατάκη) 1981.

109. Βλ. τους πλήρεις τίτλους στη ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

II. ΜΕΛΕΤΕΣ

- LEWIS [1918/1960] –Clarence Irwing LEWIS *A Survey of Symbolic Logic, the classic Algebra of Logic*, [University of California Press, 1918], corrected republication (Dover edition), 1960.
- ROSS [1923, 1968] –(W. D.) ROSS *Aristotle*, 1923 (αλληπάλληλες αναθεωρημένες εκδόσεις), πρώτη πανεπιστημιακή έκδοση 1964 (συνεχείς ανατυπώσεις), London (Methuen & Co) 1968.
- LEWIS & LANGFORD [1932/1959] –C. I. LEWIS & C.H. LANGFORD *Symbolic Logic* [1932], corrected republication (Dover edition), 1959.
- BECKER [1933] –A. BECKER *Die aristotelische Theorie der Möglichkeitsschlüsse*, διδ. διατριβή [Η αριστοτελική θεωρία του δυνητικού συμπερασμού], Münster in Westf., 1933.
- MICHALSKI [1937] –K. MICHALSKI "Le problème de la volonté à Oxford et à Paris au XIVe siècle", *Studia Philosophica* (Leopoli) 2, 1937, σελ. 233-365.
- GROBLICKI [1938]: –J. GROBLICKI *De scientia Dei futurorum contingentium secundum Sanctum THOMAM eiusque primos sequaces*, Κρακοβία (πανεπιστημιακή έκδοση) 1938.
- ŁUKASIEWICZ [1939] –J. ŁUKASIEWICZ *O sylogistyce Arystotelesa* [Για τη συλλογιστική του Αριστοτέλη], έκδ. της Πολωνικής Ακαδημίας, 44.6, Κρακοβία 1939.
- BOHNER [1945] –Philotheus BOHNER *The Tractatus de Praedestinatione et de Praescientia Dei in De futuribus contingentibus of William Ockham*, Franciscan Institute Publications, № 2, 1945.
- BAUDRY [1950] –L. BAUDRY *La Querelle des futures contingents (Lowain 1465-1475), Textes inédits*, Paris 1950.
- ISAAC [1953]: –J. ISAAC *Le Peri Hermeneias en Occident de Boèce à saint Thomas*, Paris (J. Vrin), 1953.
- CARNAP [1958]: –Rudolf CARNAP *Introduction to Symbolic Logic and its Applications*. New York (Dover publications) 1958.
- TARSKI [1965] –Alfred TARSKI *Introduction to Logic and to the Methodology of the Deductive Sciences*, New York (Oxford University Press) 1965.
- MATES [1965] –Benson MATES *Elementary Logic* (Oxford University Press) 1965.
- BOCHEŃSKI [1968]: –I. M. BOCHEŃSKI *Ancient Formal Logic*, "Studies in Logic and the Foundations of Mathematics", Amsterdam, (North Holland Publishing Company 1951), 1968.
- BOCHEŃSKI [1970]: –I. M. BOCHEŃSKI (μτφρ. Ivo THOMAS, από τη γερμανική έκδοση *Formale Logik*, Freiburg/München 1956) *A History of Formal Logic*, University of Notre Dame, Indiana 1970.
- MONO [1971]: –Ζακ MONO *Η τύχη και η αναγκαιότητα. Δοκίμιο για τη φυσική φιλοσοφία της νεότερης βιολογίας*, μτφρ. Ν. Π. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ {από τα γαλλικά: Jacques MONOD *Le hasard et la nécessité. Essai sur la philosophie naturelle de la biologie moderne*, Paris (Seuil) 1970}, Αθήνα (εκδ. Ράπτης) 1971.
- KNEALE [1971]: –W. & M. KNEALE *The Development of Logic*, Oxford (Clarendon Press), [1962] 1971.
- KIRWAN [1971] –Christopher KIRWAN *Aristotle's Metaphysics, books Γ, Δ, and Ε*, translated with notes, Oxford (Clarendon Press), 1971.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ [1975]: –Κ. Ν. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 'Μία πρώιμος θέσις περί μεταγλώσσης', *ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ*, ΙΖ' 3, 1975, σελ. 354-369.
- SORABJI [1990]: –Richard SORABJI *Aristotle Transformed, The ancient commentators and their influence*, London (Duckworth), 1990.
- BLANK [1996]: –David BLANK (transl) 'Ammonius' commentary on *De interpretatione* 9', in Michael FREDE and Gisela STRIKER (eds) *Rationality in Greek thought*. Oxford University Press, 1996.
- KRETZMANN [1996]: –Norman KRETZMANN (transl) 'Boethius, On Aristotle *On Interpretation* 9, first and second commentaries', in Michael FREDE and Gisela STRIKER (eds) *Rationality in Greek Thought*. Oxford University Press, 1996.
- GASKIN [1995] –Richard GASKIN *The Sea Battle and the Master Argument—Aristotle and Diodorus Cronus on the Metaphysics of the Future*, (de Gruyter) 1995.

- MIGNUCCI [1998]: –M. MIGNUCCI "Ammonius' sea battle" in *Ammonius On Aristotle On Interpretation* 9, London 1998. (= "Ammonius and the Problem of Future Contingent Truth", στο SEEL [2000a], σελ. 247-284.)
- POPPER [1998] –Karl R. POPPER *The World of Parmenides*, London & New York (Routledge) 1998. Νεοελλ. μετάφραση: Κ. Ν. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ *Ο Κόσμος του Παρμενίδη, Δοκίμια για τον Προσωκρατικό Διαφωτισμό*. Αθήνα (εκδ. Καρδαμίτσα) 2002.
- SEEL [2000a]: –Gerhard SEEL (ed), in collaboration with Jean-Pierre SCHNEIDER and David SCHULTHESS *Ammonius and the Seabattle: texts, commentary and essays*. Berlin; New York (de Gruyter) 2000.
- SEEL [2000b]: –Gerhard SEEL " 'In a Definite Way True' Truth-Values and their Modalization in Ammonius", στο Seel [2000a], σελ. 234-246.
- SEEL [2007] –Gerhard SEEL "Transcendental Arguments against Determinism in Ancient Philosophy", στο E. MOUTSOPOULOS & M. PROTOPAPAS-MARNELI *Nécessité – Hasard – Liberté* (Πρακτικά Ημερίδας στο Κ.Ε.Ε.Φ. της Ακαδημίας Αθηνών). Αθήνα 2007, σελ.1-29.
- KNUUTTILA [2008] –Simo KNUUTTILA *Medieval Theories of Modality*, Stanford Encyclopedia of Philosophy (2008)
- STAMATIS [2009]: –Petros D. STAMATIS *Going for a Walk on a Fine Summer's Day While a Sea-battle is Taking Place, or Concerning Future Contingents and Intentional Action*. M.Sc. Thesis (*Afstudeerscriptie*) for the degree of M.Sc. in Logic, at the *Universiteit van Amsterdam* (under the supervision of Prof. Dr Martin STOKHOF). Date of the public defense: April 23, 2009.

Ολική επιμέλεια
11 Οκτωβρίου 2014
Κ.Ν. Πετρόπουλος
www.ergastiriologou.gr